

עט השדה

כתב העת של אשלים
מרכז ידע אשלים
גיליון מס' 8, פברואר 2012

הוועדה להוצאה לאור, אשלים

ד"ר רמי סולימני

טוביה מנדלסון

ד"ר ענת פסטה-שוברט

חנה פרימק

איטה שחר

אושרית שבת

עורכת ראשית

עורכת לשון

עיצוב גרפי והפקה

מזכירת המערכת

מנהל הוצאה לאור

כתובת המערכת

ד"ר ענת פסטה-שוברט

אלישבע מאי

סטודיו אמיתי

אושרית שבת

טוביה מנדלסון, ג'וינט ישראל-אשלים

אשלים גבעת ג'וינט ת"ד 3489

ירושלים 91034

oshritg@jdc.org.il

דוא"ל

ג'וינט ישראל אשלים

יחד בעשייה חברתית למען ילדים ונוער

מרכז ידע אשלים

© כל הזכויות שמורות

Mayda peer learning programs and educational
activities are being provided by a generous gift
of the **Ken and Erika Witover Family**
Oyster Bay Cove, New York

תוכן העניינים

הקדמה

5 פיתוח שירותים ומענים חברתיים בארגון לומד - רמי סולימני, מנכ"ל אשלים

שיח עמיתים

6 התנעת שיח עמיתים בקרב אנשי מקצוע העובדים עם ילדים ובני נוער במצבי סיכון - מרכז ידע אשלים

8 תפיסה מוטעית של משקל הילד בעיני האם ועישון קשורים לעודף משקל והשמנת יתר בקרב ילדים בגיל גן ממעמד חברתי כלכלי נמוך - ורד קאופמן-שריקי, דרורה פרייזר, ילנה נובאק, נטליה בילנקו, הלל ורדי, קטלין אבו סעד, נעמה אלחדד, צבי פיין, קרן מור ודנית שחר

15 זווית ביו-פסיכו-סוציאלית על ממצאי המחקר: תגובה למאמר "תפיסה מוטעית של משקל הילד בעיני האם ועישון קשורים לעודף משקל והשמנת יתר בקרב ילדים בגיל גן ממעמד חברתי כלכלי נמוך" - בלהה בכרך

17 בין ישראל לאוסטרליה - התכתבות עם המחברים - מרכז ידע אשלים

20 מעבר לגורמי סיכון: לקראת פרדיגמת מניעה הוליסטית לילדים ולבני נוער במצבי סיכון - אלאן פרנס, קייט פרייברג ורוס הומל

29 התנעת שיח עמיתים עם מחברי המאמר - מרכז ידע אשלים

33 יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית: מספר היבטים פרדוקסליים - שיחה עם עמליה סער

יומן שדה

36 מסע בעקבות "חיבוקי": תרפיה "בחיבוקי" לילדי יפן - פלורה מור ושי חן-גל

47 לאהוב ולשנוא בבטחה: רגשות עזים במרחב היחסים בין הורים לילדים - צבי עמלי

ניהול ידע

54 מילון מושגי של מרכז ידע אשלים: מעגל ניהול הידע - דניאל קרני

פינת קריאה

58 "צופן הישראליות: עשרת הדיברות של שנות האלפיים" מאת גד יאיר מבט אישי - ענת פסטה - שוברט

הקדמה

פיתוח שירותים ומענים חברתיים בארגון לומד

ד"ר רמי סולימני, מנכ"ל עמותת אשלים

אשלים, כעמותה משותפת לג'וינט ישראל, ממשלת ישראל והפדרציה היהודית של ניו-יורק, עוסקת בתכנון ובפיתוח שירותים למען ילדים ובני נוער במצבי סיכון, ובתמיכה באנשי המקצוע העובדים עימם. אחד התפקידים החשובים והמאתגרים ביותר של גוף המפתח שירותים בתחומים החברתיים הוא לשמש זרז של תהליכי למידה. זאת, באמצעות למידה על המגמות המשמעותיות והחדשניות המתפתחות בארץ ובעולם ויצירת דיאלוג בין לבין העשייה בשטח באמצעי הפצה מגוונים.

לתפיסתנו, העוצמה של אשלים והמפתח להמשך הצלחתה בעתיד מצויים בנקודת החיבור שבין פיתוח ולמידה, בתפר שבין השדה לאקדמיה, לצורך הפקת ידע חדש וביצירת ממשקים בין דיסציפלינות ותחומי מיקוד מקצועיים שונים ומגוונים, שבכוחם להבטיח רלוונטיות במציאות מורכבת. בכוחו של שיח מקצועי שכזה לא רק לחשוף "איים" של ידע סמוי, אלא גם להפוך אותם לאזורים חדשים של ידע גלוי ונגיש למרב אנשי המקצוע בתחום ילדים ובני נוער במצבי סיכון.

בתקופה שבה המשאבים הפיננסיים של ארגונים חברתיים, העוסקים בפיתוח ובייצוא של ידע מקצועי, מצטמקים והולכים, אשלים ממסדת ומטמיעה ערוצי למידה ארגוניים ומקצועיים, מבוססי שיח עמיתים. אשלים עושה זאת תוך הדגשת החיבור החזק שבין היכולת לפתח מענים מעשיים לבין הישענות על הידע התיאורטי. זוהי השקעה לטווח ארוך אשר מעצימה תהליכי פיתוח וגורמת להם להיות חדשניים וטובים יותר: פעם אחת בתוך הארגון ופעם נוספת עם השותפים המרכזיים ועם השדה עצמו.

שיח עמיתים

התנעת שיח עמיתים בקרב אנשי מקצוע העובדים עם ילדים ובני נוער במצבי סיכון

מרכז ידע אשלים

עמותת אשלים רואה חשיבות רבה בקידום שיח מקצועי כחלק מהדין הכולל בסוגיית הדרכים לפיתוח אפיקי למידה בקרב אנשי מקצוע, העובדים עם ילדים ובני נוער במצבי סיכון. הגיליון השמיני של "עט השדה" עוסק במובנו הרחב של פיתוח שיח מקצועי זה, והוא בנוי מארבעה חלקים: שיח עמיתים; יומן שדה; ניהול ידע ופינת קריאה.

בחלק הראשון של הגיליון אנו פורסים בפניכם שלושה נתיבי שיח שונים: הראשון, תגובה מקצועית כתובה למאמר מתחום קידום בריאות במצבי סיכון; השני, התכתבות עם חוקרים אוסטרליים סביב מאמר העוסק בשאלות של פיתוח קהילתי; השלישי, הקמת קבוצת קריאה לומדת ("חברותא"), המתדיינת עם החוקרת, כותבת מאמר העוסק ביזמות של נשים ככלי למוביליות חברתית. מטרת סוגי שיח שונים אלה היא להניע התדיינות מקצועית בקרב אנשי מקצוע. הדיון המוצע הוא בין-תחומי ובין-אישי והוא מתרחש סביב נושאים וסוגיות המתקשרות לעולמם המקצועי של העובדים עם ילדים ובני נוער במצבי סיכון.

הגיליון פותח במאמרו של ורד קאופמן-שריקי, דרורה פרייזר ואחרים, התורם לשדה השיח המתפתח סביב סוגיות של שלומות ואיכות חיים. נושא המאמר: תפיסה מוטעית של משקל הילד בעיני האם ועישון קשורים לעודף משקל והשמנת יתר בקרב הילדים בגיל גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. נקודת המוצא של המאמר היא הניסיון לזהות גורמי סיכון ברי-שינוי להשמנת יתר בקרב ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. המאמר מנתח את הגורמים הגנטיים, הסביבתיים והמשפחתיים להשמנת יתר בילדות. המחקר נועד לזהות גורמי סיכון, במיוחד אלה שניתן לשנותם, הקשורים בהשמנת יתר של ילדים, בגילאי הגן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, כבסיס לפיתוח פעולות התערבות ייחודיות לגיל.

למאמר זה הוספנו תגובה של ד"ר בלהה בכרך, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, באוניברסיטה העברית בירושלים ומנהלת תכנית "תזונה ומשפחה" תכנית זו משותפת לאשלים ולאוניברסיטה העברית בירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ובית הספר למדעי התזונה. התכנית מופעלת בתחום הכשרת השדה של הסטודנטים ובשנים האחרונות גם ברמה ארצית, בשיתוף משרדי הרווחה והבריאות. תגובתה של ד"ר בכרך מהווה ניסיון לספק זווית ביו-פסיכו-סוציאלית על ממצאי המחקר ולייצר שיח מקצועי עם המחברות והקוראים, תוך הצגת נקודת מבט נוספת, מרעננת ומשלימה.

המאמר השני, "מעבר לגורמי סיכון: לקראת פרדיגמת המניעה ההוליסטית עבור ילדים ובני נוער במצבי סיכון", מתמקד בשינוי תפיסתי, המתרחש בשנים האחרונות בתחום של ילדים ובני נוער במצבי סיכון בכלל, ובעיסוק בטיפול בגורמי סיכון, בפרט. בהתאם לכך, עיקרו של המאמר מוקדש למסגרת חשיבתית חדשה ומתפתחת, הוליסטית בטבעה וכזו שאינה מאפשרת לפרדיגמת גורמי הסיכון לעזור את סוג העבודה המקצועית ולהשתלט על השיח. כאחת הדוגמאות המוצלחות ביותר למדיניות מניעה, המייצגת את התפיסה החדשה, מוזכרת התכנית המערכתית "pathways for prevention" ("נתיבים למניעה"), המופעלת בשכונת עוני במערב בריסבין שבאוסטרליה.

רבה חשיבותו של מאמר זה לאנשי מקצוע, המתחבטים בשאלות שונות של פיתוח קהילתי. בפני צוות מרכז ידע אשלים עמדה דילמה: האם לתרגם את המאמר ורק לחשוף אותו בפני קהילת אנשי המקצוע, או אולי לקחת

את השיח המקצועי צעד אחד קדימה ולחשוף את קהילת אנשי המקצוע לאפשרויות הגלומות בפיתוח שיח עם החוקרים הבינלאומיים, הוגי התכנית. פנינו, אפוא, למחברי המאמר מניו-זילנד ומאוסטרליה ושיתפנו אותם בשאלות ובמחשבות שלנו בעקבות קריאת המאמר. עשינו זאת, כשאנו יושבים במשרדי אשלים, פעם בתל-אביב ופעם בירושלים, והם יושבים באוסטרליה, בניו-זילנד ולעתים גם בארה"ב. אף כי השיח המתפתח הוא ענייננו, לא ניתן להימנע מכך, שהוא התפתח סביב העולם, בבחינת העולם ככפר גלובלי אחד.

סביב מאמרה של ד"ר עמליה סער בנושא "זמנות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית, מספר היבטים פרדוקסליים", קמה באשלים קבוצת קריאה. קבוצה זו פעלה כ"חברותא" והייתה מורכבת מאנשי מקצוע מהיחידה לילדים ונוער וממרכז ידע אשלים, שהתכנסו יחדיו מסביב לטקסט המשותף. זאת, על מנת לפתח שיחה אישית ומקצועית סביב סוגיות מרכזיות, שאתגרו כל אחד מהם בנפרד. תובנותיהם של אנשי ה"חברותא" נוסחו כשאלות חוזרות לד"ר סער, אשר הצטרפה בשלב הזה לשיחה המקצועית ופרסה את תשובותיה בפני הקבוצה ובפני קוראי כתב העת.

בחלק השני של הגיליון, השארנו למילה הכתובה לבדה לקחת את הקוראים למחוזות של שיח מקצועי, אישי ופנימי. יומן שדה מביא עמו, על כן, חוויות ורשמים של אנשי מקצוע. הראשון חושף את המסע של ד"ר פלורה מור וד"ר שי חן-גל ליפן. נסיעה זאת באה על רקע אסון הצונאמי במדינה. מנגד, מאמרו של צבי עמלי בנושא עבודה עם הורים. החומרים והמחשבות הללו הובאו אל מעגל קבוצת הלמידה של אנשי מקצוע, העובדים עם הורים לילדים ובני נוער בסיכון, שהתקיימה השנה במרכז ידע אשלים.

החלק השלישי של הגיליון, הנקרא פיתוח ידע, מוקדש לפרדיגמת ניהול הידע בארגון. בחלק זה נחשוף את הקוראים לתפיסות, לערכים ולכלים מתודולוגיים שונים, המהווים חלק מרכזי ובלתי נפרד במלאכת ניהול הידע, כפי שמתקיימת במרכז ידע אשלים. לכן, פינה זו שמורה למושגי יסוד שלנו, והראשון שביניהם הוא מעגל ניהול הידע.

בחלקו האחרון של הגיליון, יצרנו פינת קריאה, המתמקדת בספרות חדשנית, מעניינת ורלוונטית לעשייה החברתית בתחום ילדים ובני נוער במצבי סיכון. בפינה זו אנו נותנים במה לאנשי מקצוע מתוך הארגון ומחוצה לו לקרוא ולנתח ספר חדש ורלוונטי לעשייתנו, ולחשוף את החוויה האישית והמקצועית שעברו בעקבות כך. הקריאה של "צופן הישראליות: עשרת הדברות של שנות האלפיים" מאת פרופסור גד יאיר, שלחה את ד"ר ענת פסטה-שוברט, מנהלת מרכז ידע אשלים, למחוזות ספרותיים, תרבותיים ומקצועיים רחוקים ומרתקים שתורגמו לתגובה.

קריאה מהנה ולהתראות בגיליון הבא!

תפיסה מוטעית של משקל הילד בעיני האם ועישון קשורים לעודף משקל והשמנת יתר בקרב הילדים בגיל גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך

ורד קאופמן-שריקי, דרורה פרייזר, ילנה נובאק, נטליה בילנקו, הלל ורדי, קת'לין אבו-סעד, נעמה אלחדד, צבי פיין, קרן מור, דנית שחר

ורד קאופמן-שריקי, פרופסור דרורה פרייזר, הלל ורדי, ד"ר דנית שחר, המרכז הבינלאומי לבריאות ולתזונה ע"ש ס. דניאל אברהם, המחלקה לאפידמיולוגיה והערכת שירותי בריאות באוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע.

פרופסור דרורה פרייזר, ד"ר ילנה נובאק, ד"ר נטליה בילנקו, הלל ורדי, ד"ר דנית שחר, המחלקה לאפידמיולוגיה והערכת שירותי בריאות, הפקולטה למדעי הבריאות, אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע.

ד"ר נטליה בילנקו, משרד הבריאות, מחוז דרום, באר שבע.

ד"ר קת'לין אבו-סעד, היחידה לאפידמיולוגיה של מחלות לב וכלי דם, מכון גרטנר לחקר אפידמיולוגיה ומדיניות בריאות, המרכז הרפואי ע"ש חיים שיבא, רמת גן.

נעמה חדד, צבי פיין, קרן מור, אשלים: העמותה לתכנון ולפיתוח שירותים למען ילדים ובני נוער במצבי סיכון ומשפחותיהם, ג'וינט ישראל.

- ◆ המאמר המקורי פורסם בכתב העת *European Journal of Clinical Nutrition**
- ◆ רשימה ביבליוגרפית מלאה מופיעה בגרסה האלקטרונית של המאמר, באתר האינטרנט של אשלים.
- ◆◆ ראשי תיבות: BMI, מדד מסת הגוף; CDC, מרכזים לבקרת מחלות ומניעתן; CI, רווח בר סמך, LSES, רמה חברתית-כלכלית נמוכה; NM, משקל תקין; OR, יחס סיכויים; OWOB, השמנת יתר ועודף משקל; PedNSS, שיטה לפיקוח על התזונה בילדים; SES, מעמד חברתי-כלכלי; WHO, ארגון הבריאות העולמי.

תקציר

מטרת המחקר: לזהות גורמי סיכון ברי-שינוי להשמנת יתר בקרב ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך (LSES).

שיטות: נתוני מחקר-חתך נאספו מ-238 ילדים בני ארבע עד שבע שנים ואימהות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. נאספו מדידות אנתרופומטריות; נערכו לאימהות ראיונות והן נשאלו על אודות מאפיינים סוציו-דמוגרפיים, דפוסי התנהגות בנושא בריאות, תפיסות ואמונות הקשורות לבריאות.

תוצאות: השכיחות המשולבת של עודף משקל והשמנת יתר (OWOB) בקרב ילדים הייתה 29.8%, בהתבסס על תקן הגדילה החדש של ארגון הבריאות העולמי (WHO). שכיחות השמנת היתר ועודף המשקל ($BMI \geq 25$) בקרב האימהות הייתה 51.8%. הגיל הממוצע, מספר שעות השינה, ההתפלגות לפי מין ורמת העוני נמצאו דומים בקרב ילדים בעלי משקל תקין ובקרב ילדים בעלי עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר. למעלה מ-82% מן האימהות העריכו הערכת חסר את מצב המשקל של ילדיהן. מבין 62 ילדים שהיו בעלי עודף משקל או סבלו מהשמנת יתר,

* Clinical Guidelines on the Identification, Evaluation, and Treatment of Overweight and Obesity in Adults--The Evidence Report. National Institutes of Health, 1998, Obesity research, vol. 6 Suppl 2, pp. 51S-209S

74.2% נתפסו בעיני אמהותיהם כבעלי "משקל תקין" ו-8% נתפסו בעיניהן כ"רזים". בעיני האימהות, 67 מתוך 158 הילדים בעלי משקל תקין (42.4%) נתפסו כ"רזים" ($p < 0.001$). מודל סטטיסטי למציאת גורמים מתווכים הראה, כי 10% מן ההשפעה של הערכת החסר של האימהות על עודף המשקל או על השמנת היתר של הילד יכולה להיות מוסברת במספר השעות של פעילות יושבנית (צפייה בטלוויזיה, משחקי מחשב וכיו"ב) של הילד מידי יום ($P=0.06$). בנייתוח גרסיה לוגיסטית מרובת משתנים, שבדקה השמנת יתר בקרב אימהות, מודעות לחשיבותה של ארוחת הבוקר ושעות של חוסר פעילות גופנית של הילד מידי יום, הערכת החסר של אימהות בנוגע למשקלו של הילד ועישון הורים היו הגורמים המובהקים היחידים, שהיו קשורים לעודף משקל ולהשמנת יתר בילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

מסקנות: האופן שבו משקלו של הילד נתפס בעיני האם ועישון ההורים קשורים לעודף משקל ולהשמנת יתר בקרב ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. משתנים אלה עשויים לזהות ילדים, הנמצאים בסיכון לסבול מהשמנת יתר. במסגרת תכניות התערבות יש לפעול כדי להשפיע על תפיסת האימהות.

מבוא

בקרב ילדים ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה וילדי מיעוטים ישנו אחוז גבוה יותר, באופן לא פרופורציונלי, של השמנת יתר (Wang, 2001; Wang & Beydoun, 2007). בארצות הברית ובמדינות מתועשות אחרות, סיכויים של ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך לסבול מהשמנת יתר גדולים מסיכוייהם של ילדים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה (O'Dea & Dibley, 2010; Kleiser et al., 2009). השמנת יתר בילדים קשורה לסיכון גבוה לסבול ממחלות כרוניות דוגמת מחלות לב וכלי דם, יתר לחץ דם וסוכרת (Short et al., 2009; Hong, 2010; Flynn, 2010). נשימה (Fiorito et al., 2009) ובעיות במערכת השלד והשרירים (Krul et al., 2009). לאורך זמן, מחלות כרוניות אלו הולכות ומחמירות והן חמורות יותר בקרב זכרים (Van Cleave, Gortmaker & Perrin, 2010). זאת ועוד, ילדים הסובלים מהשמנת יתר נוטים, בהיותם מבוגרים, לסבול מבעיות פסיכולוגיות שונות, למשל הערכה עצמית נמוכה ודיכאון (Sanchez-Villegas et al., 2010). יתרה מכך, הישגיהם האקדמיים של ילדי גן ותלמידי כיתה א', הסובלים מהשמנת יתר נמוכים יותר (Datar, Sturm & Magnabosco, 2004; Taras & Potts-Datema, 2005).

תקופת הילדות המוקדמת היא תקופה קריטית לאיתור ילדים בסיכון לסבול מעודף משקל. אם עודף המשקל מתחיל לפני גיל שמונה, השמנת יתר בבגרות עשויה להיות חמורה יותר (Freedman et al., 2001). סיכוייהם של ילדי גן, הסובלים מהשמנת יתר, להיות מבוגרים שמנים גדולים פי 2.0 עד 2.6 בהשוואה לסיכוייהם של ילדי גן, שאינם סובלים מהשמנת יתר; סיכוייהם של ילדים בגיל בית הספר, הסובלים מהשמנת יתר, להיות מבוגרים הסובלים מהשמנת יתר, גדולים פי 6.5 (Serdula et al., 1993).

התפתחותה של השמנת יתר בילדות היא תופעה מרובת ממדים וכוללת גורמים גנטיים, סביבתיים ומשפחתיים (Davison & Birch, 2001). פעם אחר פעם, מחקרים שונים הראו, כי סיכוייהם של ילדים שהוריהם, ובמיוחד אמהותיהם, סובלים מהשמנת יתר לסבול בעצמם מהשמנת יתר גבוהים יותר (Hernandez-Valero et al., 2007); Beyerlein, Toschke & von Kries, 2010). בין גורמי החיזוי הנוספים להשמנת יתר בקרב ילדים ניתן למנות גם מעמד חברתי-כלכלי נמוך של ההורים, רמת השכלה נמוכה, שעות עבודה ארוכות ועישון (Beyerlein, Toschke & von Kries, 2010; Huerta et al., 2006). יתרה מכך, במטא-אנליזה, שנערכה לאחרונה, הוכח כי עישון במהלך ההיריון קשור להשמנת יתר בילדות (Ino, 2010). משקל לידה גבוה ועלייה מהירה במשקל במהלך הינקות הם גורמי חיזוי נוספים להשמנה בילדות ובשנות העשרה (Ekelund et al., 2006; Yu et al., 2011). תפיסה מוטעית של האם בנוגע למשקלו של הילד היא גורם קובע נוסף של השמנת יתר, שנבדק באוכלוסיות ממעמד חברתי-כלכלי מעורב. בסך הכול, 20% עד 88% מן האימהות, שילדיהן בגיל גן, העריכו בחסר את משקלם של ילדיהן (Maynard et al., 2003; Campbell et al., 2006; Manios et al., 2009). הוכח כי בקיאות ההורים והמודל לחיקוי שהם מציבים בפני הילדים לאורח חיים בריא קשורים להרגלי תזונה בריאים ולצריכת פירות וירקות בקרב ילדים (Pearson, Biddle & Gorely, 2009; Vereecken & Maes, 2010).

מעטים הם המחקרים העוסקים באופן שבו מאפייני האימהות בבתים מן המעמד החברתי-כלכלי נמוך משפיעים על השמנת יתר בילדות. זאת ועוד, חסרה ההבנה של אופן תרומתה של האינטראקציה בין גורמים אימהיים, גורמי מגורים וגורמים כלכליים בקרב אימהות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך (לדוגמה, רמת השכלה נמוכה, חיים מתחת לקו העוני, גודל המשפחה) לבין השמנת יתר בילדות. הערכת קשרים אלה עשויה לאפשר לחוקרים לפתח מבחני פעולה ממוקדים יותר לטיפול בהשמנת יתר בילדים ולמניעתה. מחקר זה נועד לזהות גורמי סיכון, במיוחד אלה שניתן לשנותם, הקשורים בהשמנת יתר בילדות בקרב ילדי מן המעמד חברתי-כלכלי נמוך, כבסיס לפיתוח פעולות התערבות ייחודיות לגיל. הנתונים כוללים מידע רב על מאפיינים סוציו-דמוגרפיים, על גישות של האימהות ותפיסותיהן בהקשר להשמנת יתר בתקופת הילדות המוקדמת.

שיטות

המחקר נערך בבאר שבע. גיוס המשתתפים החל בספטמבר 2008. הקריטריונים לבחירה היו ילדים בריאים, בני ארבע עד שבע שנים, הלומדים בגני ילדים של מעמד חברתי-כלכלי נמוך. לא נכללו במחקר ילדים הסובלים ממחלה כרונית כלשהי, מבעיות התפתחות או המשתתפים בתכנית כלשהי לבקרת משקל. המשתתפים גויסו בגני ילדים, המיועדים למעמד חברתי-כלכלי נמוך, שהקבלה אליהם תלויה בהכנסת המשפחה, ואשר נכללים ברשימה של 16 גני ילדים למעמד חברתי-כלכלי נמוך של המועצה המקומית ומשרד החינוך. מתוך אלה גייסנו משתתפים מגן אחר גן עד שהגענו לגודל המדגם הנדרש. בכל גן ילדים למדו 28 עד 35 ילדים בכיתה. הפנייה לגני הילדים לצורך גיוס המשתתפים למחקר נעשתה על פי סדר רנדומלי. להשגת גודל המדגם הנדרש נדרשו 12 גני ילדים.

הליך המחקר

לאחר קבלת רשות מהרשויות המקומיות וממשרד החינוך (באמצעות ועדות האתיקה שלהם), נשלח לכל ההורים מכתב מקדים, שבו תוארו מטרת המחקר והתכנית המתוכננת ונכללה בו הזמנה למפגש עם הגננת ועם החוקרים לקבלת הסברים נוספים. מבין 397 ילדים, 380 עמדו בקריטריונים להכללה במחקר, ומתוכם התקבלה הסכמת ההורים של 258 ילדים (שיעור תגובה של 67.9%). נתונים מלאים נאספו עבור 238 ילדים ו-224 אימהות (94.8%, 91.0% בהתאמה, לאחר נתינת הדעת לאחים). פרוטוקול המחקר אושר גם על ידי ועדת האתיקה של המרכז הרפואי האוניברסיטאי סורוקה.

איסוף הנתונים

איסוף הנתונים בוצע על ידי עוזרי מחקר שהוכשרו (במהלך שלוש פגישות) לבצע את המדידות הנדרשות ולמלא את השאלונים. לאימהות נערך ראיון אישי לבירור גורמי סיכון אפשריים להשמנת יתר בילדים. הראיונות לעולים חדשים מאתיופיה וממדינות ברית המועצות לשעבר נערכו על ידי עוזרי מחקר מאותו רקע ודוברי השפה.

מדידות

מדידות גובה ומשקל של הילדים התבצעו בגני הילדים, בהתאם לפרוטוקול מתוקנן, בעודם יחפים ולבושים לבוש קל. גובהם נמדד באמצעות מד גובה נייד (SECA-217; Seca Ltd, המבורג, גרמניה) ומשקלם באמצעות משקל דיגיטלי נייד (Tanita HD-318; Tanita Ltd, אילינוי, ארה"ב). מידות הגובה והמשקל נמדדו פעמיים עם סטיות של עד 100 גרם ו-0.1 ס"מ הקרובים בהתאמה, והערך הממוצע שהתקבל שימש את החוקרים בניתוח. מדד מסת הגוף (BMI) חושב כמשקל בקילוגרמים מחולק בריבוע הגובה במטרים (משקל [ק"ג] חלקי לגובה [מטרים]²). השתמשנו בעקומות צמיחה של ארגון הבריאות העולמי (WHO), כדי להשוות את שכיחות עודף המשקל בקרב ילדים בני מעמד חברתי-כלכלי נמוך וכן בהמלצות ארגון הבריאות העולמי לגבי משקל תקין, עודף משקל והשמנת יתר. אותו פרוטוקול שימש למדידת הגובה והמשקל של האימהות. קטגוריית משקל האם הוקצתה לפי ההגדרה הקטגורית של מדד מסת הגוף של המרכז הלאומי לנתונים סטטיסטיים בבריאות (National Center for Health Statistics) (for Health Statistics) (מדד מסת גוף (BMI) נמוך מ-18.5 = תת-משקל, BMI בין 18.5 עד 24.9 = משקל בריא, BMI בין 25 עד 29.9 = עודף משקל ו-BMI גבוה מ-30 = השמנת יתר) (Anonymous, 1998).

הגדרות של מדדים דמוגרפיים וסוציו-דמוגרפיים

במהלך הראיון נאספו נתונים אודות גיל האם, מספר הלידות, המצב המשפחתי, רמת ההשכלה, הורים מעשנים או לא ורמת ההכנסה של המשפחה. הגדרת מצב העוני של המשפחה הושגה על ידי השוואה בין ההכנסה נטו, המדווחת של המשפחה לכל בן משפחה, לבין קו העוני הלאומי של משפחות בגודל דומה (Endeweld et al., 2008). רמת ההשכלה מוינה כדלקמן: אימהות ללא השכלה תיכונית, אימהות עם השכלה תיכונית, אימהות עם השכלה טכנית או שוות ערך ואימהות בעלות תואר אוניברסיטאי. סטטוס ההגירה הוצג בשלוש קטגוריות: יליד ישראל, עלייה בתשע השנים שקדמו למועד ההשתתפות במחקר, עלייה לפני יותר מתשע שנים ממועד ההשתתפות במחקר. ארצות המוצא חולקו כדלקמן: ישראל, אירופה וברית המועצות לשעבר, אתיופיה ומזרח אפריקה וארצות אחרות. פרק הזמן שחלף ממועד העלייה לישראל ועד לתאריך קיום הראיון מכונה "אקולטורציה". מחקרים קודמים חילקו את פרק הזמן הזה לשתי קטגוריות: 0 עד 9 שנים ויותר מ-10 שנים (Portes, 1997).

הגדרות של פעילות גופנית והתנהגות המאופיינת בחוסר פעילות גופנית

פעילות גופנית קבועה של ילדים ואימהות נקבעה בהתבסס על פעילות גופנית מכוונת בשעות הפנאי ועל משך הזמן שבילו במשחקים בחוץ (שעות בשבוע). שעות של חוסר פעילות גופנית נגזרו מתוך סכום השעות הרגיל שהילד בילה בצפייה בטלוויזיה, בווידיאו, ב-DVD, או במשחק במשחקי מחשב (שעות בשבוע). בראיון דווח גם על שעות השינה בלילה.

הגדרות של בקיאות, גישות ותפיסות אימהיות

בקיאותן של האימהות בכל הנוגע לדפוסי התנהגות בריאותית עיקריים למניעת השמנת יתר בילדים נמדדה בעזרת משפטים על אודות חשיבותם של שתיית מים והגבלת צריכת סוכר ומשקאות ממותקים (Fiorito et al., 2001; Ludwig, Peterson & Gortmaker, 2009; Szajewska & Ruszczynski, 2009). אכילת ארוחת בוקר מידי יום (Szejewska & Ruszczynski, 2009) והרגלי אכילה בריאים, כגון צריכת פירות, ירקות ומוצרי חלב (Kleiser et al., 2009; Field et al., 2003). במחקרנו, ההתמקדות היא בתפיסה האימהית הסובייקטיבית ולא במדידה אובייקטיבית כלשהי של עודף משקל והשמנת יתר, שבה השתמשו חוקרים אחרים (Warschburger & Kroller, 2009). האימהות התבקשו גם לסווג את הילד כרזה, כבעל משקל תקין או כבעל עודף משקל ולא נתבקשו לספק "הצדקה" לתפיסה זו. סברנו, כי אילו הצענו קבוצת השוואה ייחודית, הדבר עלול היה להשפיע על תפיסת האימהות ולעוות את התוצאות. הערכת חסר התקבלה כאשר ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר (OWOB) הוגדרו כ"רזים". הערכת יתר התקבלה כאשר ילדים "רזים" או בעלי "משקל תקין" הוגדרו כסובלים מהשמנת יתר או מעודף משקל. תשובותיהן של האימהות לשאלה בנוגע לצורך לדיאטה (אין צורך בדיאטה, יש צורך בדיאטה להורדת משקל או יש צורך בדיאטה להעלאה במשקל) שימשו כדי לאשר את תפיסת האימהות לגבי מצב המשקל של הילד. הערכת חסר התקבלה כאשר ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר הוגדרו כמי שאינם זקוקים לדיאטה להורדת משקל והערכת יתר התקבלה בעת כאשר ילדים בעלי משקל תקין הוגדרו כזקוקים לדיאטה לעלייה במשקל. הערכת חסר חמורה התקבלה בעת שאימהות של ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר הוגדרו כזקוקים לדיאטה לעלייה במשקל.

ניתוח סטטיסטי

הניתוח הסטטיסטי בוצע באמצעות חבילת SPSS 17.0 (ל-windos PASW Inc), שיקגו, אילינוי, ארה"ב). חישוב גודל המדגם נעשה תוך הנחת שכיחות של 25% עודף משקל והשמנת יתר בקרב הילדים. מבחן חי בריבוע (שנקרא גם מבחן פישר), בהתאם למקרה, שימש את החוקרים כדי להשוות שכיחות במשתני הקטגוריות. השוואת הממוצעים נעשתה באמצעות מבחני t. ניתוחי רגרסיות לוגיסטיות מרובות משתנים בוצעו כדי לזהות גורמי סיכון בלתי תלויים להשמנת יתר ועודף משקל בילדים. משקל תקין שימש כסימוכין.

השתמשנו במודל סטטיסטי למציאת גורמים מתווכים, שפיתחו פריצ'ר והייס (Preacher & Hayes, 2008), כדי לבחון גורמים אפשריים שיוכלו להסביר את השפעתה של תפיסה מוטעית של אימהות את משקל הילד על מצב משקלו/ה (לדוגמה, מספר השעות של חוסר פעילות גופנית של הילד מידי יום, מספר שעות הפעילות הגופנית של הילד בשבוע ובקיאות האם בנושאי בריאות ובדרכים למניעת השמנת יתר בילדים) (Lockwood et al., 2010).

תוצאות

משתתפי המחקר

בניתוח הנתונים הסופי נכללו 238 ילדים (47.5% בנים), שגילם הממוצע היה 6.0 ± 63.7 חודשים. השונו בין המאפיינים הדמוגרפיים של מי שלא השתתפו (הנתונים התקבלו מהרשות המקומית) לבין מאפייני קבוצת המחקר ומצאנו, כי הם זהים במעמד חברתי-כלכלי ובהתפלגויות הגיל והמין. עודף משקל והשמנת יתר נמצאו אצל 71 ילדים (29.8%) והחציון של התפלגות המשקל (BMI לגיל ומין) היה 15.7. אומדן השכיחות עבור קטגוריית עודף משקל והשמנת יתר המשולבת היה 29.8%, שכיחותה של השמנת היתר הייתה 11.3%. ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר היו שמנים יותר וגבוהים יותר מילדים בעלי משקל תקין ($p < 0.001$). נמצא, כי מצב של עודף משקל והשמנת יתר קשורים לדפוס התנהגות, המאופיין בחוסר פעילות גופנית ($p = 0.001$), אך אינו קשור לרמות של פעילות גופנית מדווחת. לילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר היו פחות אחים ואחיות וסיכוייהם לחיות עם הורים מעשנים היו גדולים יותר. אמהותיהם היו על פי רוב צעירות יותר, עולות חדשות החיות בישראל יותר מתשע שנים. מרבית האימהות (51.8%) סבלו מעודף משקל או מהשמנת יתר, ללא הבדל בין קבוצות של ילדים בעלי משקל תקין וילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר.

רוב האימהות (82.3%) של ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר העריכו הערכת חסר את מצב המשקל של ילדיהן וסברו, כי משקלם "תקין", בעוד ש-8.1% מן האימהות העריכו הערכת חסר חמורה את ילדיהן, הסובלים מעודף משקל או מהשמנת יתר וסברו כי הם "רזים" ($P < 0.001$). לא נמצא הבדל בתפיסת האימהות על פני מין הילד ($p = 0.08$). נמצא מקרה אחד בלבד של הערכת יתר של אימהות (ילד במשקל תקין שנתפס כבעל משקל עודף) והמקרה לא נכלל בניתוח. תוצאות דומות מאוד התקבלו כאשר האימהות נשאלו לגבי הצורך בדיאטה להורדת משקל. 75.8% מן האימהות של ילדים בעלי עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר ציינו, כי ילדיהן אינם זקוקים לדיאטה להורדת משקל.

שעות חוסר הפעילות הגופנית של הילדים מידי יום היו המשתנה היחיד שנמצא כבעל קשר חיובי להערכת חסר של האימהות את מצב המשקל של הילד שלהן ($p = 0.02$) ולמצב המשקל של הילד בפועל ($p = 0.01$). לפיכך הפך משתנה זה למסביר פוטנציאלי של הקשר בין הערכת החסר של האם לבין מצב המשקל של הילד בפועל. מידת היכרותן של האימהות את ההמלצות לצרוך חמישה סוגים שונים של ירקות ופירות ושלושה מוצרי חלב מידי יום ולהימנע ממשקאות ממותקים לא הייתה שונה במידה מובהקת בין אימהות לילדים בעלי משקל תקין לבין אימהות לילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר ($p = 0.65, 0.07, 0.28$ בהתאמה). חלק גדול יותר מהאימהות של ילדים בעלי משקל תקין לעומת ילדים בעלי עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר סברו, כי חשוב לאכול ארוחת בוקר מידי יום (98.0% לעומת 90.8%, $p = 0.01$). במודל רגרסיה לוגיסטית מרובת משתנים, הגורמים המובהקים היחידים מבחינה סטטיסטית הקשורים עם עודף משקל או השמנת יתר בילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך היו הערכת חסר של האם לגבי מצב משקלו של הילד ועישון הורים בהווה.

דין

בקרב אוכלוסיית המחקר, ילדים בגיל גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, נמצאה שכיחות גבוהה (29.8%) של ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר - 18.5% עם עודף משקל ו-11.3% סובלים מהשמנת יתר. עודף משקל והשמנת יתר נמצאו קשורים לתפיסה מוטעית של אימהות לגבי מצב משקלו של ילדן ועישון הורים בהווה. הממצאים שלנו דומים לשכיחות השמנת היתר בקרב ילדים אמריקנים בגילאי גן, ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה, בעת שימוש בנתוני הסימוכין של המרכזים לבקרת מחלות ומניעתן (Kuczmariski et al., 2000).

שכיחותה של השמנת היתר בקרב אוכלוסיית המדגם שלנו הייתה 14.1%; בעוד שבקרב ילדים אמריקנים בגילאי גן, ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, בשנת 2008, השכיחות הייתה 14.6% וזאת לפי השיטה לפיקוח על התזונה בילדים של המרכזים לבקרת מחלות ומניעתן (Anonymous). ממצאים אלה מאשרים את ההשערה, לפיה ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך נמצאים בסיכון מוגבר לסבול מהשמנת יתר בילדות. תוצאות דומות דווחו עבור ילדים בני ארבע באנגליה (21.2%), באיטליה (22.2%) ובפולין (22.9%) (Cattaneo et al., 2010).

מעט בלבד פורסם על ילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר בישראל באופן כללי, ועל ילדים בגילאי גן בפרט. סקר חתך שנערך בשנת 2006, בקרב ילדים ישראלים בני שמונה עד 13 מאוכלוסייה חברתית-כלכלית מעורבת, הצביע על כך, ששכיחות גבוהה של עודף משקל והשמנת יתר בילדות המוקדמת עלולה להיות קשורה עם שיעורים גבוהים עוד יותר בגילאים מאוחרים יותר (Huerta et al., 2006). למיטב ידיעתנו, מחקרנו הוא מחקר ראשון, הבוחן השמנת יתר בקרב ילדים בגילאי גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

הגורמים הייחודיים התורמים לשכיחות הגבוהה של עודף משקל והשמנת יתר בקרב ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך נותרו ברובם בלתי מזהים (Parsons et al., 1999). העובדה שנולדת לתוך מעמד חברתי מסוים לכשעצמה אינה גורמת בהכרח להשמנת יתר. לחילופין, מאפיינים של קבוצות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, כגון סביבות לא בריאות וחוסר בקיאות, שהתבטאו במודעות מועטה של ההורים לגבי הבריאות, עשויים בהחלט להשפיע על מאזן האנרגיה. לדוגמה, הוכח כי בהשוואה להורים בעלי ידע נאות בנושאי בריאות, סיכוייהם של הורים שאינם בקיאים בנושאי בריאות להחזיק בתפיסה בלתי מדויקת לגבי המשקל של ילדיהם גדולים פי שניים (Sanders et al., 2009).

בקבוצה שלנו של מעמד חברתי-כלכלי נמוך, עודף המשקל והשמנת היתר של הילדים היו קשורים קשר הדוק עם הערכת חסר אימהית של מצב המשקל של הילדים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאים דומים, שהתקבלו בקרב אוכלוסיות אחרות (Maynard et al., 2003; Manios et al., 2009; Carnell et al., 2005). יותר ממחצית האימהות העריכו הערכת חסר את מצב המשקל של ילדיהן, ושיעור הערכת החסר היה גבוה יותר בקרב אימהות לילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר. נדמה כי הקשר המובהק בין הערכת חסר של אימהות את מצב המשקל של ילדיהן לבין מצב של עודף משקל או השמנת יתר נובע ממקורות ישירים וממקורות עקיפים כאחד. מקור ישיר של הערכת חסר אימהית של השמנת יתר יכול להיות קשור ל"סטיות אופטימיות", הקיימות בנוגע לסיכונים אישיים (Weinstein, 1989). הורים הפועלים במסגרת הסטיות האלה ימזערו במחשבותיהם את הסבירות שילדם סובל מעודף משקל או מהשמנת יתר. מחקרים הראו, שילדים לא נחשבו כבעלי עודף משקל אם היו פעילים, אכלו תפריט בריא, היה להם תיאבון טוב והיו מקובלים בחברה (Jain et al., 2001; Crawford et al., 2004). מחקרים איכותיים, שניסו להבין את הפער בתפיסה האימהית של השמנת יתר, הראו שאימהות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך נוטות לתאר ילדים הסובלים מהשמנת יתר כ"מוצקים, בעלי תיאבון בריא ובריאים" ואינן משתמשות במילים שליליות לתיאור גודל הגוף (Contento, Basch & Zybert, 2003). יתרה מכך, אי הסכמה בין רופא ילדים לבין הורים לגבי מצב המשקל של הילד הביא לכך, שלא זוהתה השמנת יתר בילדות (Suzanne Goodell et al., 2008). הממצאים של המחקר שלנו מצביעים על כך, שילדים בגילאי גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך עשויים להיות חשופים למכשול חשוב המונע את השתתפותם בתכניות למניעת השמנת יתר כיוון שאמהותיהם אינן מזהות את עודף המשקל שלהם. ההבנה שמשקלו של הילד הוא מעל לממוצע הייתה אחד הגורמים הקשורים עם מוכנות ההורים לעשות שינויים עבור ילדים עם עודף משקל. נחוצות גישות חדשות לטפל בתפיסות המוטעות של האימהות לגבי השמנת יתר.

הקשר בין תפיסת החסר המוטעית של אימהות לגבי המשקל של ילדיהן לבין השמנת היתר בפועל של הילדים הוכח כמוסבר על ידי חוסר פעילות גופנית. מספר מחקרים הראו, ששעות חוסר פעילות רבות יותר קשורות למשקל גבוה יותר, ככל הנראה כתוצאה מבזבז אנרגיה נמוך יותר בשילוב עם צריכת מזונות לא בריאים (Taveras et al., 2006; Miller et al., 2008). חוסר פעילות גופנית אצל ילדים, ובעיקר צפייה בטלוויזיה, קשורים עם עודף משקל והשמנת יתר (Hawkins & Law, 2006; Jiang et al., 2006, Lasserre et al., 2007). עבור כל שעת צפייה נוספת בטלוויזיה/במשחק וידיאו, הסיכון עבור האחוזון BMI > 85th היה 1.06 (95%CI: 1.004-1.11) ((Dennison, Erb & Jenkins, 2002).

פירוש מודל התיווך מטיל אור על גורמי הסיכון ברי השינוי להשמנת יתר בילדים, שבהם ניתן יהיה לטפל בעתיד. בהשפעת תיווך מובהקת שולית, כ-10% מן ההשפעה של הערכת חסר של אימא לגבי מצב המשקל של הילד שלה, במקרה של עודף משקל והשמנת יתר, הוסברו באמצעות חוסר פעילות גופנית מצידו של הילד. כדי לשנות את הסיכון להשמנת יתר בקרב ילדים נדרש שיתוף פעולה מצדן של האימהות. לפיכך, שינוי תפיסת האם את מצב המשקל של הילד שלה עשוי לסייע להפחית את שעות חוסר הפעילות הגופנית ומכאן שימלא תפקיד חשוב במניעת השמנת יתר ובטיפול בה.

עישון הורים בהווה נקשר לעודף משקל ולהשמנת יתר. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאים מגרמניה (Apfelbacher et al., 2008), בריטניה (Harding et al., 2008) וישראל, שהראו קשר תגובה-למנה בין מספר המעשנים בבית לבין הסיכון להשמנת יתר (Huerta et al., 2006). עישון של ההורים יכול להיות חלק ממקבץ דפוסי התנהגות לא בריאים, הגורמים להשמנת יתר, והמיוצגים גם על ידי תזונה לא מאוזנת וחוסר פעילות גופנית. מדד נוסף לקיומו של מקבץ דפוסי התנהגות לא בריאים היה בקיאותה של האם בנושאי תזונה וחשיבותה של ארוחת הבוקר. הקשר שנמצא בין מודעות נמוכה לבין עודף משקל והשמנת יתר בילדים נידון במסגרת תיאורטית, שהוצעה על ידי סובאל (Sobal, 1991). לפי מסגרת זו, ההשכלה משפיעה על הבקיאות ועל האמונות המובילות להרגלי סגנון חיים בריאים חשובים, הקשורים בעודף משקל ובהשמנת יתר.

למחקרנו יש מספר מגבלות. היות שמדובר במחקר חתך, איננו יכולים להסיק מסקנות על הקשרים הסיבתיים בין מאפיינים סוציו-דמוגרפיים או תפיסות אימהיות לבין השמנת יתר או עודף משקל של הילדים. זאת ועוד, לא נאספו נתונים לגבי מספר גורמים נוספים, כמו למשל גנטיקה, מאחר שהיו מעבר להיקפו של מחקר זה. מאחר שבחרנו להתמקד במעמד חברתי-כלכלי נמוך, איננו יכולים להכליל את התוצאות לכל הילדים בגיל בית הספר. עם זאת, מטרתנו העיקרית הייתה לחקור את הנתיבים הייחודיים, שיאפשרו להסביר את השכיחות הגבוהה באופן לא פרופורציונלי של השמנת יתר באוכלוסיות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. המדגם שלנו היה הומוגני מבחינת מעמד חברתי-כלכלי, ולכן לא מצאנו הבדלים סטטיסטיים בעת שערכנו השוואה לפי גורמים חברתיים-כלכליים בין ילדים עם משקל תקין לילדים עם עודף משקל או הסובלים מהשמנת יתר. ייתכן שהיינו מוצאים הבדלים אלה אילו כללנו באוכלוסיית המחקר טווח רחב יותר של רמה חברתית-כלכלית.

סיכום

המחקר מלמד, שעודף משקל והשמנת יתר שכיחים מאוד בקרב ילדים ישראלים בגילאי גן, בני ארבע עד שבע, מרמות חברתיות-כלכליות נמוכות וכי קיים קשר חיובי בין נתון זה לבין הערכת חסר של האם לגבי משקלו של הילד ועישון של ההורים. שעות של חוסר פעילות גופנית עשויות להסביר את ההבדל בין הערכת החסר של האם לגבי משקלו של הילד שלה לבין משקלו בפועל. ניפווי תפיסות אימהיות שגויות לגבי המשקל של ילדן, ודפוסי התנהגות לא בריאים של ההורים ושל הילד (לדוגמה עישון ושעות של חוסר פעילות גופנית) עשויים לסייע לתכניות מניעה עתידיות, המיועדות להורים לילדים בסיכון ובכך לעודד משקל בריא בקרב ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. יתרה מכך, שינוי תפיסת האימהות לגבי מצב המשקל של ילדן עשוי לסייע להפחית את הסיכון לעודף משקל ולהשמנת יתר באמצעות הפחתת מספר השעות של חוסר פעילות גופנית של הילד ודפוסי צריכת המזון הלא בריאים, שהיו קשורים עם השעות של חוסר פעילות.

הכרת תודה

מחקר זה נערך בשיתוף פעולה עם ארגון הג'וינט-אשלים - העמותה לתכנון ולפיתוח שירותים לילדים ובני נוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם, ירושלים. תודה מיוחדת לעדינה פרידמן, M.Sc, לשעבר ראש הקהילה לתכניות בריאות בארגון אשלים, שיזמה את הפרויקט ולכל צוות הג'וינט.

אנו מודים למשתתפי המחקר על נכונותם לשתף פעולה ועל סבלנותם וכן למשרדי החינוך והבריאות ולרשות המקומית על תפקידם בקידום הפרויקט.

ולבסוף, תודה לאנשי המנהלה, לעוזרי המחקר, למתאמים ולמראיינים: זינה ברוך, מרים ברמי, אפרת רדאי, חן רזליו, אסנת טנג'י-רוזנטל, מעיין יעקובוביץ ואפרת זך.

זוית ביו-פסיכו-סוציאלית על ממצאי המחקר: תגובה למאמר "תפיסה מוטעית של משקל הילד בעיני האם ועישון קשורים לעודף משקל והשמנת יתר בקרב ילדים בגיל גן ממעמד חברתי-כלכלי נמוך"

בלהה בכרך

בלהה בכרך, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים ומנהלת תכנית "תזונה ומשפחה"

הדיון שאנהל עם המחקר יעשה מתוך עמדה ביו-פסיכו-סוציאלית של תחום העבודה הסוציאלית ועל בסיס היכרותי את תחום התזונה כמובילת פרויקט "תזונה ומשפחה". אין בתגובתי כל התייחסות לעצם המחקר וממצאיו.

יום אחד פגש החכם הסיני איכר זקן מהלך בדרך כשבידו האחת לחם ובשנייה פרח. "סבא" שאל החכם "למה לחם ולמה פרח?", הביט בו הזקן, הרהר וענה "הלחם כדי לחיות והפרח כדי שיהיה בשביל מה לחיות". סיפור סיני ידוע זה מייצג עבורי את משמעותו הכפולה של המזון בחיי האדם: משמעות קונקרטית-פיזיולוגית ומשמעות סימבולית-נפשית. אף ששתי המשמעויות מהוות מסגרת משולבת, בתגובתי זו אתייחס למשמעות הסימבולית-נפשית.

סימבוליות המזון בתפקידו כמשאב פסיכולוגי נוצרה כבר ברגעי חייו הראשונים של האדם וממשיכה ללוותו עד סוף ימיו. הנקה היא נקודת המפגש הראשונה של התינוק עם העולם ועם זולת משמעותי. כאן נוצר הקשר הראשון בחייו, על משמעויותיו המורכבות, ומתחיל להתפתח תהליך תקשורת. חוויית האכלה זו, המלווה תחושה של חום והכלה, מהווה גם בסיס להתפתחות תחושת אמון בעצמו ובעולם. מיקום ראשוני זה מבסס את תפקיד המזון ואת התהליכים הנגזרים ממנו כאבן יסוד בבניית תבניות פסיכולוגיות תוך-נפשיות ובין-אישיות, אשר ביטויים להן יופיעו בהמשך חייו של הילד, הן באופן ישיר והן באופן עקיף.

במערכת התוך-אישית ניתן לזהות את מקום המזון ותפקידו כביטויים של שליטה ואי-שליטה על מערכות חיים פנימיות וחיצוניות, כמו למשל בהפרעות אכילה, או במציאת "נחמה" באכילה כדרך ביטוי של חזרה אל המקום ה"בטוח" והמעוגן באותה חוויה ראשונית של המזון. במערכת הסביבתית והבין-אישית ניתן לזהות את מקום המזון כ"וצר קשר" ומעורר קרבה ואינטימיות. אנשים נפגשים סביב "אוכל". שוב ניתן לזהות כאן את הצורך לקרבה, להבנה ולהפגת הבדידות. המזון מהווה "מסגרת" ישירה, אך גם עקיפה, למענה לצרכים אלה. תהליך זה בא לידי ביטוי באופן בולט בשולחן האוכל המשפחתי, המהווה מיקרוקוסמוס של תהליכים משפחתיים. סביב שולחן האוכל באים לידי ביטוי קונפליקטים משפחתיים, אך גם תהליכים של פתרון בעיות והכנסת תהליכי שינוי. במערכת המקרו של "תרבות" מהווה נושא המזון - אוכל ואכילה, הבנייה של דפוסי שייכות, חריגות, תפיסות עולם וכדומה. "רזון" או "השמנה" עשויים להיות קשורים לתפיסות חברתיות-תרבותיות לגבי "ראוי" ו"לא ראוי". זאת ועוד. באמצעות המזון ניתן לזהות את מרכיב גיבוש ה"זהות" ובעיקר את הבניית "הזהות האימהית". המזון, על מרכיבי האכלה וההענקה שבו, מהווה ביטוי ואישור לדימוי אימהי. ילד "שמן" במושגים ביו-פיזיולוגיים יכול לייצג, מנקודת מבט אימהית, "ילד מטופח", וככזה להוות אישור לאימהות ראויה במושגים פסיכו-סוציאליים. ראייה תרבותית, הרואה בתינוק שמן מראה נאה, ומי מאיתנו אינו נלהב לצבוט את לחייו השמננות ולמלמל מילות שבח להוריו, תורמת גם היא לתפיסה של "תינוק שמן" כמאשר הורות טובה. ניתן אך לשער, כי תהליך זה מחרף עוד יותר אצל אימהות משכבות חברתיות מוחלשות. נשים אלו, שעקב נסיבות חייהן, חוות תחושת חוסר הצלחה, מפתחות ראייה עצמית שלילית, ומכאן תהינה בעלות נטייה לתפיסה של זהות עצמית שלילית גם

** תכנית "תזונה ומשפחה" משותפת לאשלים-ג'וינט ולאוניברסיטה העברית בירושלים, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ובית הספר למדעי התזונה. התכנית מופעלת בתחום הכשרת השדה של הסטודנטים ובשנים האחרונות גם ברמה ארצית בשיתוף משרדי הרווחה והבריאות. התכנית מתמקדת ביחסי הגומלין המתקיימים בין שני התחומים - התפקוד האישי והבין-אישי והתזונתי, ומתוך כך שואפת לקדם הן את התזונה והן את התפקוד הפסיכו-סוציאלי של משפחות וילדים בסיכון.

בתפקידן האימהי. כמו כן, מעמסת חייהן ויכולתן המופחתת להעניק לילדיהן ברמה הקונקרטית והמופשטת, יש בהן כדי לחדד הערכה עצמית נמוכה זו. כל אלה מציבים בפניהן אתגר הישרדותי לבניית זהות אימהית חיובית. תהליך זה עשוי להתבטא בהזנה, המובילה ל"ילד שמן", או בהימנעות מראיית השלילה בילד שמן ויש בו כדי לערער את תהליך תפיסתן החיובית המתהווה.

אלו הן נגיעות ראשוניות בנושא מקום המזון בעולמו הנפשי של האדם בכלל ובנושא קשר הורה-ילד, בפרט. נראה לי, כי הרחבת ההבנה של מקום המזון באינטראקציה שבין ההורה לילד ובין ההורה לעולמו הפנימי, עשויה לתרום להבנה של ממצאי המחקר - הערכה שגויה של אימהות את משקל ילדיהן, ואולי אף להתוות כיוונים ומחשבות למציאת דרכי התמודדות.

בין ישראל לאוסטרליה - התכתבות עם המחברים

מרכז ידע אשלים

במהלך החיפושים אחר מאמר אקדמי משמעותי, רלוונטי ופורץ דרך, עבור גיליון 8 של "עט השדה", מצאנו מאמר מעניין שהצליח לתפוס את תשומת לבנו המקצועית. לאחר קריאה מעמיקה של המאמר "מעבר לגורמי סיכון: לקראת פרדיגמת מניעה הוליסטית לילדים ונוער" (2010), ובתום סדרה של התלבטויות ודיונים פנימיים בצוות מרכז ידע אשלים, החלטנו ליצור קשר עם מחברי המאמר ולברר מולם אפשרות לשיתוף פעולה מקצועי. המהלך הוביל להתנעה של שיח מקצועי סביב הנושאים, שמצד אחד מעסיקים את אנשי המקצוע באשלים, ומצד שני מהווים עוגנים בדיון אקדמי רחב, המתנהל סביב סוגיות משמעותיות בעולם הילדים והנוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם. בהמשך לתכתובת רשמית וראשונית שמופיעה כאן בהמשך, תוכלו, במאמר הבא בחוברת זו, למצוא את רשימת השאלות שחוברה במרכז ידע אשלים והופנתה למחברי המאמר ואת תשובותיו של פרופסור רוס הומל, בשמו ובשם חבריו.

.....

Mail to: a.france@auckland.ac.nz

Wednesday, September 07, 2011, 12:50

Subject: RE: Request for Publishing an Article

Dear Sir,

My name is Daniel Kerenji and I work as a knowledge manager at Meyda – The Ashalim National Center for Knowledge & Learning. Mayda serves as a reservoir and accessible resource for documenting and disseminating field knowledge on issues facing children and youth at risk, their families, and professionals - both in Israel and globally.

Ashalim was founded in 1998 by JDC together with the Israeli government and UJA-Federation of New York to respond to the immense and varied needs of children and youth at risk in Israel. Ashalim works on their behalf by strengthening the Israeli service systems - expanding the range of services and programs, improving available services and supporting field professionals.

I am writing to you concerning an article, *'Beyond Risk Factors: Towards a Holistic Prevention Paradigm for Children and Young People'*, which was published recently in **British Journal of Social Work (2010)**.

I must say our team in Mayda found the article extremely interesting, useful and relevant to our professional activity. Since this is the case, we would like to ask for your permission to translate certain parts of it into Hebrew, and then publish it as a summary in the following edition of our magazine called 'Et Hasadeh', which is due on February 2012. The magazine includes articles, book reviews, op-eds and policy papers written by field professionals presenting successful interventions and experiences in the field of children, youth, families and communities at risk.

Of course, and in case our wish is a possibility, we would be glad to learn what is in your opinion the ultimate way to promote the issue, in terms of timeframe, copyrights and other bureaucratic procedures.

Thank you very much for your time and best wishes,

Daniel Kerenji.

.....
Mail to: danielk@jdc.org.il

Friday, September 09, 2011 00:08

Subject: RE: Request for Publishing an Article

Dear Kerenji

Many thanks for this approach. Ross and I would be pleased to explore how we do this - we are keen for our work to have an impact. I will need to talk to the journal to get permission but I don't see this as a major problem. I will email the journal today to see how we get you permission. I will come back to you when I hear

We are very pleased you are interested in this - and if we can help in any way for the future please do not hesitate to get in touch.

All the best, Alan

.....
Mail to: danielk@jdc.org.il

Monday, September 12, 2011 06:58

Subject: RE: Request for Publishing an Article

Kia ora Daniel,

I have been in touch with the Journal and under the second section of the terms of our contract (below) we do not have to seek permission - as long as a full acknowledgement is made to the original publication.

If you can firm this in writing to me then we will be happy for you to translate certain parts to Hebrew and publish it - if you come back to me we can talk a little more about what sections you intend to publish and why - that way I may be able to help a little in the process. I know both Ross and I would also like final copy of the paper for our files - and be good to know which sections were included.

It seems a pretty simple process so be good to make this happen.

All the best,

Alan

.....
Mail to: a.france@auckland.ac.nz

Thursday, September 15, 2011 13:00

Subject: RE: Request for Publishing an Article

Alan Shalom,

First of all, Thank you very much for everything.

Of course, and regardless of what parts of your article we intend to publish in 'Et Ha Sade', we will make a full acknowledgment to the original publication and send it to you as soon as published. You can consider this as a written confirmation. In the meantime, we are still working on the next edition's concept - which means we have few ideas about how to present your article to our readers.

For the past few years, Ashalim has been activating a unique program in the impoverished neighbourhoods, located both at Israel's geographical and social periphery. The program is

called Better Together, and we thought it shares few similarities with Pathways to Prevention Project in Brisbane.

In light of this, and apart from your interesting theoretic and conceptual insights, we are particularly keen to learn about the part of your article, focused on program evaluation. Actually, we thought it would be a good idea to ask you few questions about the programme, its major concepts, goals and outcomes, and then present your answers and our questions together with the article (or before it). This way we believe we could set a professional discourse about how can we learn from each other and motivate other people take part in it.

It would be great to hear what you think about it. Looking forward to your response,

Best regards, Daniel Kerenji.

.....

Mail to: danielk@jdc.org.il

Tuesday, September 20, 2011 22:21

Subject: RE: Request for Publishing an Article

Kia ora Daniel

Thank you for your email. Ross and I are happy for you to print sections of our paper in Et Ha Sade.

I have talked to Ross and he is happy to do this also. If you want to send us your questions we will construct a series of short answers for you - make sure you give us a little time to do this but happy to respond in ways that are helpful.

All the best,

Alan

מעבר לגורמי סיכון: לקראת פרדיגמת מניעה הוליסטית לילדים ובני נוער במצבי סיכון

אלאן פרנס, קייט פרייברג ורוס הומל

אלאן פרנס, פרופסור לחקר מדיניות, ומנהל המרכז לחקר מדיניות חברתית במחלקה למדעי החברה באוניברסיטת לאפבורו, בריטניה.
קייט פרייברג, עמיתת מחקר בכירה וראש תכנית "נתיבים למניעה" והתפתחות באוניברסיטת גריפית', בריסביין, אוסטרליה.
רוס הומל, פרופסור לקרימינולוגיה ומשפט פלילי באוניברסיטת גריפית', בריסביין, אוסטרליה.

◆ המאמר המקורי פורסם בכתב העת הבריטי לעבודה סוציאלית:

British Journal of Social Work (2010), 1-19 pp

◆◆ המאמר זמין גם באינטרנט בכתובת:

http://www.griffith.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/197978/beyondrisk.pdf

◆◆◆ רשימה ביבליוגרפית מלאה מופיעה בגרסה האלקטרונית של המאמר, באתר האינטרנט של אשלים.

תקציר

מאז אמצע שנות ה-90 של המאה הקודמת הפכו ההתערבות המוקדמת והמניעה למאפיינים מרכזיים של המדיניות הציבורית בעולם המערבי. להתפתחות זו הייתה השפעה מרחיקת לכת על עיצוב מחדש של פרדיגמת המניעה בשירותי הילדים והנוער. הפרדיגמה החדשה הסתמכה על התפתחותו של מדע הנקרא "ניתוח גורמי סיכון" (RFA). הצלחתה של פרדיגמה זו במסגרת עבודה מניעתית אינה חד-משמעית, אך היא זכתה לרמה משמעותית של אמינות פוליטית ותמיכה ציבורית.

על אף ש"ניתוח גורמי סיכון" אכן הביא לעיצוב מחדש של גישות למניעה, הפרדיגמה סובלת ממגבלות שונות ברמה המתודולוגית והמעשית. מאמר זה מעלה נימוקים בעד גישה הוליסטית יותר כלפי מדיניות המניעה והפרקטיקה של העבודה הסוציאלית, כזו המכירה בממדים של הסיכון, אך אינה מניחה לסיכון להפוך לגורם הדומיננטי. במאמר זה אנו בוחנים את גוף העדויות הגדל והולך לטובת "ניתוח גורמי סיכון", תוך הצבעה על חוזקות וחולשות, ומראים כיצד ניתן לאמץ גישה הוליסטית יותר. אנו טוענים, שהמיקוד היסודי של הניתוחים וההתערבויות צריך להכיר בהקשר החברתי והתרבותי של נתיבי ההתפתחות, ושהדגש צריך להיות על יחסים בין רמות של ארגון בתהליך ההתפתחותי של ילדים ונוער. אנו מסתמכים על התכנית האוסטרלית "נתיבים למניעה" (Australian Pathways to Prevention Program), כדי להדגים כיצד אפשר וראוי לפתח עבודה סוציאלית, שתיצור גישות הוליסטיות יותר למניעה.

מבוא

במהלך המאה ה-20, ניסו מדעי החברה לתרום את תרומתם למדיניות המניעה באמצעות בסיס עדויות שידגים, בין שאר הדברים, את השלבים המכריעים שבהם נדרשת התערבות במהלך הילדות על מנת למנוע בעיות חברתיות בעתיד. בתקופה האחרונה, עוצבה המניעה החברתית על ידי ניתוח גורמי סיכון (RFA), שזכה לתמיכה פוליטית משמעותית כשיטה לזיהוי ולהתערבות בחייהם של הנמצאים בסיכון הגבוה ביותר לבעיות חברתיות בעתיד.

נקודת המוצא של המאמר היא, ש"ניתוח גורמי סיכון" היא גישה צרה, שעל אף האופן שבו היא מחוללת בסיס עדויות מתרחב והולך, היא אינה מסוגלת לספק בסיס אפקטיבי להתמודדות עם בעיות חברתיות בעתיד, לא ברמה התיאורטית וגם לא ברמה האמפירית. בחלקו הראשון של המאמר, אנו מתארים את הכוחות שהעלו את השיטה "ניתוח גורמי הסיכון" על מפת המדיניות והחדירו אותה אל הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית. בדיון זה, נצביע על העדויות המצטברות ביחס למגבלות השיטה ואופן השימוש בה, ולעתים אף אופן השימוש בה לרעה. בחלק השני של המאמר, אנו מעלים השערות תיאורטיות ביחס למסלול החיים ולמניעה התפתחותית, תוך הדגשת החשיבות של הבנת מערכות התפתחות, המבוססות על יחסים בין בני אדם, ובמיוחד מערכות יחסים בעלות השפעה הדדית בהקשר של היחיד. מערכות אלו מהוות את הכלי המרכזי לחקר הקשרים על פני מסלול חייו של אדם, בין הפסיכולוגיה האישי לבין ההקשרים החברתיים, המבנים החברתיים והתרבות האנושית - המשתנים כולם ללא הרף (Lerner & Overton, 2008: 246). אנו טוענים, שיש חשיבות מכרעת להבנתה של נקודה זו, אם מעוניינים שהמדיניות והפרקטיקה של המניעה יתמודדו בצורה אפקטיבית עם התיאוריה והמחקר העדכניים ויתרמו לשינוי חיובי ובר-קיימא עבור ילדים ונוער, במיוחד אלה החיים בנסיבות של הדרה חברתית. לבסוף, אנו מתארים כיצד ניתן להעביר את ההשערות התיאורטיות הללו ביחס למערכות התפתחות ומסלול החיים של אדם, מהמישור התיאורטי אל המישור המעשי, באמצעות מיקוד בתכנית האוסטרלית "נתיבים למניעה" (pathways for prevention). במהלך הדיון נראה כיצד תכנית, המיושמת בתוך קהילה מודרנית, במטרה לקדם "נתיבים לרווחה" ופתיחת "נתיבי גישה חברתיים", יכולה להתחיל ליצור תנאים שבהם קל יותר להשיג שינויים לטובה, ברמה האישי והחברתי כאחד, בנתיבים השונים, שחוצים ילדים ובני נוער במהלך חייהם.

עלייתה של פרדיגמת מניעה "חדשה"

במשך השנים, כללו התחומים של מדעי החברה, שעסקו במניעה, את הפסיכולוגיה ההתפתחותית, החינוך, העבודה הסוציאלית, הסוציולוגיה של מסלול החיים, בריאות הציבור וקרימינולוגיה התפתחותית (Elder et al., 2004; France & Homel, 2006). הגישות השונות ביחס לאופן שבו אמורה המניעה להתבצע שיקפו את המגוון הזה. על אף של"ניתוח גורמי סיכון" יש היסטוריה ארוכה, גישה זו עלתה רק בשנות ה-90 ככוח מרכזי בחקר המניעה (France & Utting, 2005). במסגרת מודל זה נתפסים נתיבים סיבתיים כמורכבים והניבוי ברמה של הפרט נתפס כבעייתי, אך ברמה הקבוצתית, נראה שיש עדויות מוצקות לכך, שילדים ובני נוער שיש להם גורמי סיכון רבים יטו יותר לסבול מבעיות חברתיות בעתיד (Farrington, 2002; Hawkins et al., 2002). על אף שחלק ניכר מהעדויות המחקריות התומכות ב"ניתוח גורמי סיכון" התפתח בארה"ב, הגישה רוכשת השפעה גדלה והולכת על מדעי החברה והפרקטיקה המניעתית בבריטניה. כך, למשל, מחקר האורך של ווסט ופארינגטון בקרב נערים שגדלו באיסט-אנד בשנות ה-50 (של המאה הקודמת), הניב עושר גדול של עדויות מדעיות ביחס לגורמי סיכון (Farrington, 2002). למחקר זה הייתה השפעה רבה על תכניות למניעת פשעים ועל המדיניות החברתית בבריטניה מאז שנות ה-90 (France, 2008).

גורמי סיכון ועיצוב המדיניות והפרקטיקה של המניעה

הגישה של ניתוח גורמי סיכון הפכה למקובלת, גם בגלל סיבות פוליטיות. הגישה אינה מהווה גילוי מודרני מאוחר, אך השפעתה הנוכחית על המדיניות החברתית, במיוחד בבריטניה, היא עצומה. חלק מהשפעה זו נובע מהשתכללות המדע, אבל ניתן להצביע גם על העובדה, שמאז שנות ה-90 מחפשים פוליטיקאים ברחבי העולם אחר פתרונות מדעיים שיעזרו להם להתמודד עם מגוון רחב של בעיות חברתיות. לכן, אין זה מקרי, שעבודתם של ווסט ופארינגטון (הנמצאת בהישג יד מאז שנות ה-60) זכתה לעדנה מחדשת בקרב ממשלת בריטניה של שנות ה-90, כאשר פוליטיקאים ואנשי השירות הציבורי חיפשו גישה מבוססת-עדויות להפחתת רמות גבוהות של עבריינות נוער.

במידת מה אפשר לייחס את הקבלה של "ניתוח גורמי סיכון" לתוך השיח הפוליטי הבינלאומי, העוסק במניעה, לעבודתם של הוקי נז וקטאלנו בקידום תכנית ההתערבות שלהם המכונה "קהילות אכפתיות" (Communities that Care - CTC) (Hawkins et al., 2002). גישה זו התמקדה לא רק בבניית בסיס איתן של

עדויות, המבוססות על גורמי סיכון, אלא גם בהצעת פתרונות קהילתיים ופרטניים (התערבויות). בארה"ב הונהגו יותר מ-600 תכניות CTC במדינות רבות. לאחרונה, תכנית זו אומצה בארה"ב והיא אף התפשטה אל מעבר לגבולותיה. כך למשל, בבריטניה, הקימה CTC מעל ל-50 פרויקטים. התפתחויות דומות התרחשו בהולנד (Jonkman et al., 2005) ובקנדה (www.gov.bc.ca/mcf). העדויות להצלחת CTC עדיין מוגבלות, על אף שמחקרים עדכניים מרמזים על כך, שיכולה להיות לתכנית השפעה על גורמי הסיכון (Hawkins et al., 2008). בבריטניה, התערבות מוקדמת ומניעה הפכו לתחום מדיניות מרכזי ואף עמדו במרכז תכנית "כל ילד חשוב" (Every Child Matters) (Pugh, 2007). באמצע שנות ה-90 הנהיגה מפלגת הלייבור החדשה בבריטניה תכניות, כמו: Sure Start, Children's Fund, ו- On Track. כל התכניות האלו כונו לקבץ יחד מגוון רחב של אנשי מקצוע מרשויות שונות, כגון השירותים למען הילד, שירותי בריאות, משפט, נוער וחינוך, על מנת להתמודד עם הסיכונים העתידיים המאיימים על ילדים פגיעים (Pugh, 2007). התכניות פותחו על סמך עדויות של "ניתוח גורמי סיכון" והושפעו ממנו: תכנית Sure Start עוצבה על סמך מחקרים, שהצביעו על כך, שהתערבות בשנות החיים הראשונות עשויה לצמצם את הסיכונים והסבירות של בעיות חברתיות בעתיד (Pugh, 2007); תכנית On Track הושפעה ממחקרים שמצאו קשר בין גורמי סיכון לבין עבריינות עתידית (Farrington, 1996); תכנית Children's Fund התמקדה בגורמי סיכון, שהגבירו את הסיכון להדרה (Morris & Barnes, 2008). בכל ההקשרים הללו, עדויות של "ניתוח גורמי סיכון" מגדירות את הבעיה ומנחות את האופן שבו אנשי מקצוע, העובדים עם ילדים ומשפחות, יכולים לצמצם סיכונים ולהתמודד עם בעיות חברתיות עתידיות.

בשנת 2002 המליץ כתב העת UK Spending Review להכניס את שירותי המניעה ל"מיינסטרים", כדי שניתן יהיה להתמודד עם גורמי סיכון מוכרים (HM Treasury, 2002). שינוי זה במיקוד זכה להדגשה חוזרת בחקיקת Every Child Matters ובתכנית החדשה Children's Plan (DCSF, 2008a). מניעה חברתית הפכה עתה לליבת האחריות של רשויות אלה, הממונות לא רק על שירותי הגנה על הילד, אלא על כל השירותים הניתנים לילדים ולבני נוער. כתוצאה מכך, תפס "ניתוח גורמי סיכון" מקום מרכזי באספקת שירותים לילדים ברחבי בריטניה, והוביל ליצירתן של אסטרטגיות המסוגלות לזהות, להפנות ולעקוב אחר אותם ילדים הנמצאים בסיכון הגבוה ביותר (Parton, 2008).

בשנת 2006, השיקה ממשלת בריטניה את התכנית Respect Action Plan (Respect Task Force, 2006), שהציעה להתמקד בכמה מהמשפחות והילדים הבעייתיים ביותר. מיקוד זה הוביל למגוון רחב של תכניות ממוקדות משפחה. כך, למשל, הממשלה מממנת תכנית התערבות, בקנה מידה רחב, שנועדה להתמודד עם הסיבות של סיכון (Cabinet Office, 2008a). היא גם הנהיגה לאחרונה 20 פרויקטים של התערבות אינטנסיבית ו-52 פרויקטים של Challenge and Support, שנועדו למנוע התנהגות אנטי-חברתית עתידית (DCSF, 2008b). מועצת משפט הנוער (Youth Justice Board) פיתחה אף היא שירותים ייעודיים עבור ילדים בסיכון, שהשפיעו על אסטרטגיית המניעה שלה (Youth Justice Board, 2001). סוגי התערבות אחרים שפותחו כוללים התמקדות בילדים הנמצאים בסיכון של פיתוח הפרעות אישיות או בעיות בתחום בריאות הנפש.

האתגרים הניצבים בפני גישת "ניתוח גורמי סיכון"

גישת "ניתוח גורמי סיכון" תרמה תרומה משמעותית לסדר היום של המניעה, והעניקה למדעי החברה השפעה בתחום החשוב של עיצוב המדיניות הציבורית. עד לאמצע שנות ה-90, נשארה ההתערבות החברתית בשוליים במסגרת עבודתם של השירותים למען הילד, ונתפסה כמשהו שאינו מסוגל לתרום רבות לאתגרים הניצבים בפני עובדים סוציאליים ואחרים (Parton, 2008). עם עלייתה של הגישה "ניתוח גורמי סיכון", התפתחו הדיון, הדו-שיח והחקיקה ברמה הלאומית והמקומית גם יחד, באופן שהעניק למניעה החברתית תפקיד מרכזי במדיניות העבודה הסוציאלית ובמסגרות של הפרקטיקה. אין לזלזל בעוצמת ההשפעה של "ניתוח גורמי סיכון" בתחומים, כמו: מניעת פשעים, שירותי מניעה בתחום הבריאות ושירותים למען הילד בבריטניה. ההיבטים החיוביים של השפעה זו היו: מחויבות מחודשת למניעה חברתית, גילוי מחדש של חשיבות ההקשר החברתי באופן שבו אנו מבינים את חייהם של ילדים ובני נוער פגיעים והצגת אלטרנטיבה לאמצעי הענישה, שהיו תו

ההיכר של המניעה בשנות ה-80 וה-90.

עם זאת, אסור להניח להיבטים חיוביים אלה להסיח את דעתנו מהבעיות של גישת "ניתוח גורמי סיכון". על אף שהגישה הזאת אכן מעלה טענות חזקות ביחס למדעיות שלה, יש לגשת בזהירות אל העדויות שהיא מפיקה. בדרך כלל, גישה זו אינה מתיימרת לנבא אילו יחידים עתידיים להפוך לבעיה חברתית בעתיד, אך יש בה כדי לרמז על יחס סיבתי ברמה הסטטיסטית. ממצאים מחקרניים אלה נתונים לפרשנות מצערת. כך, למשל, סטפן סקוט (Stephen Scott) הציג בדוח הממשלתי הראשוני על התכנית (Every Child Matters (DfES, 2003) גרף, המראה כיצד מחצית הילדים במחקרו, שנחשבו לאנטי-סוציאליים בגיל שמונה, ניתנים עדיין לאבחון כאנטי-סוציאליים בגיל 17. ממצא זה שימש אחר כך כעדות ליחס הסיבתי, שבין התנהגות אנטי-סוציאלית בגיל צעיר לבין בעיות חברתיות עתידות. אולם, אותם נתונים עצמם יכולים גם להצביע על קיומן של מספר גדול של "תוצאות חיוביות שגויות", שהרי יותר מ-50 אחוז מבין הילדים לא סבלו מבעיות חברתיות בהמשך.

גם התשתית התיאורטית של "ניתוח גורמי סיכון" והאופן שבו גישה זו מבינה את הילדות ואת מסלול החיים, כרוכים בכמה נקודות בעייתיות. נקודת המוצא של גישת "ניתוח גורמי סיכון" היא מערכת של הנחות יסוד לגבי תפיסת הילדות כשלב התפתחותי, המוביל לתוצאות מאוחרות יותר כתוצאה מפרישתה של תכנית שנקבעה מראש. תפיסה זו כפופה למה שטיילור-גובי וזין (Taylor-Gooby & Zinn, 2005) מכנים "הגישה הפסיכומטרית האימפריציטיבית". על פי גישה זו, הילדות נתפסת כמעט כנטולת הקשר, וההתפתחות כלניארית ומתקננת. על אף ש"ניתוח גורמי סיכון" הצליח לחמוק מהרכיבים הרדוקציוניסטיים ביותר בוטים של גישה זו, הודות להכרה מוגבלת בהקשר, הוא כמעט שאינו מושפע מהמורכבות של מסלול החיים, שעמדו כבר מסוף שנות ה-70 במרכז הדיון של פרספקטיבות אקולוגיות על התפתחות אנושית (Bronfenbrenner, 1979). במקביל להתפתחויות אלו, הופיעו גם גישות של תיאוריה חברתית ושל סוציולוגיה, לפיהן לא ניתן להבין את הילדות באופן נפרד מההקשר החברתי שלה (Prout, 2000) וכי מסלול החיים מושפע על ידי גורמים תרבותיים, כלכליים ופוליטיים ולא רק פסיכולוגיים.

לאור חולשות אלו, אין זה מפתיע שאנו טוענים, שגישת "ניתוח גורמי סיכון" אינה מצליחה להתמודד עם הפרספקטיבות התיאורטיות המניעות את הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית. "ניתוח גורמי סיכון" לא רק מניח שקיים קונצנזוס ביחס ל"מהו" מסלול החיים של הילדות ומה ראוי שיהיה, אלא גם מניח מראש מה צריכה להיות מטרת ההתערבות. תפיסה כזאת אינה לוקחת בחשבון את אי הבהירות הרווחת ביחס לערכים ולנורמות ואת מורכבות התפתחותן של בעיות חברתיות.

בעיה נוספת, שממנה סובלות תכניות רבות, הפועלות על פי גישת "ניתוח גורמי סיכון", היא שהן מקדישות תשומת לב מוגבלת לפעילויות חיוביות יותר, כגון "הגנה" (France & Utting, 2005). מרבית התכניות להפחתת סיכונים מתמקדות בהיבטים שליליים של התנהגות, שיכולה להיות להם השפעה משמעותית לא רק על האופן שבו ילדים ומשפחות חווים את ההתערבויות, אלא גם על אנשי מקצוע, שצריכים למצוא דרכים לעקוף את ההתנהגויות השליליות (Ghate et al., 2008). אחת הסכנות של גישות כאלה היא הסטיגמה שהן מטילות על קבוצות מטרה והעובדה, שהן יוצרות שירותים שאינם מושכים את המשתמש בהן.

התכנית האוסטרלית "נתיבים למניעה", שבה נדון בהמשך, היא גישה חלופית, המתבססת על תפיסה מעצימה ועל גמישות כדרישות יסוד להתמודדות עם סיכון. התכנית מתמקדת בטיפול הכוחות החיוביים של יחידים ומשפחות, תוך שהיא גם מערבת את ההורים והילדים בתהליך. תכניות מניעה צריכות לסייע למשפחות להבין את הסיבות לקשייהן, להגביר את הלכידות המשפחתית ולפתח אסטרטגיות של התמודדות (Cabinet Office, 2006; Homel et al., 2008b). גמישות מוגברת צריכה גם להתייחס להקשר ההתמודדויות של משפחות בחיי היומיום שלהן. בעיות כמו עוני, חד-הוריות, הורות לבני-עשרה וסוגי הרשתות החברתיות העומדות (או לא עומדות) לרשותן של משפחות - כל אלה עשויים להשפיע באופן משמעותי על רמות הגמישות של המשפחה (Cabinet Office, 2008b).

השפעת גישת "ניתוח גורמי סיכון" על הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית

תכניות הפועלות על פי גישת "ניתוח גורמי סיכון" מסוגלות לערער את התפקידים המסורתיים של העבודה הסוציאלית וליצור בלבול וחוסר ודאות ביחס לתחומי אחריות, במיוחד כאשר מדובר בשותפויות בין סוכנויות

שונות (Barnes & Morris, 2008). השימוש המתרחב והולך בכלים להערכת סיכונים, שהפכו לחלק מרכזי בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית, מציב אף הוא אתגר משמעותי (Crisp et al., 2005). כך, למשל, "מסגרת ההערכה המשותפת" (Common Assessment Framework - CAF), אמנם נבנתה ונוסחה סביב צרכים, אך היא העמידה את גורמי הסיכון ואת הזיהוי של יחידים "מסוכנים" במרכז תהליך ההערכה שלה (Berry, 2007). באופן דומה, בתחום משפט הנוער, תהליך ההערכה המכונה ASSET הורחב לאחרונה והפך ל"גישה מדורגת", שעיקרה זיהוי של רמת הסיכון שאדם צעיר יבצע עברה חוזרת או יפגע באחרים. בשלב הבא, מפרשים את המידע על סמך עדויות מתחום ניתוח הסיכונים ואז ממקדים את המשאבים הזמינים בנוער שנמצא בסיכון הגבוה ביותר (Youth Justice Board, 2009).

ניתן עתה להתייחס להערכת סיכונים, שהוצגה כתהליך ניטראלי מבחינה ערכית, ושביכולתה לספק פתרונות טכניים למגוון רחב של בעיות סוציאליות, כחלק ממה שוו (Webb, 2006) מכנה "צמיחתן של טכנולוגיות טיפוליות". טכנולוגיות אלו מתמקדות בניהול של חוסר ודאות (Webb, 2006: 142) או בניהול של סיכונים, המעצבים מחדש את הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית בתקופה המודרנית המאוחרת. בהקשר זה, הערכת סיכונים מתמקדת בהפיכת העבודה הסוציאלית לשגרה הסובבת מטרות ניהול ביצועיות, תוך "התמקדות בלוחות זמנים של משבצות סימון" (Webb, 2006: 153). בגישה זו מנרמלים ומבנים את גורמי הסיכון, כך שעדויות חליפיות נדחקות לשוליים ואיש אינו שומע את נקודות המבט של ילדים או של משפחותיהם. הערכת סיכונים איננה תהליך ניטראלי ואפילו כאשר משתמשים בתהליכים שעברו תיקון, כמו ASSET, עדיין יש השפעה עצומה לחוות הדעת של קציני מבחן ושל עובדים סוציאליים על עיצוב תהליך ההערכה, ובוודאי שעל איכות מערכות היחסים שלהם עם לקוחותיהם והבנת הדקויות המעודנות של מקרים ייחודיים (Baker, 2007).

התפתחויות עדכניות בתחום מדע המניעה:

תיאוריות המתמקדות בהתפתחות בהקשר של מערכות יחסים

ברמה הבינלאומית, לא ניתן לטעון ש"ניתוח גורמי סיכון" נמצא בחזית של המחקר והפרקטיקה הקשורים למניעה. כפי שמנסחים זאת המדענים ההתפתחותיים האמריקנים לרנר ואוברטון (Lerner & Overton, 2008): "כיום, חוד החנית של חקר מסלול חיי האדם מסתמך על מודל תיאורטי של מערכות התפתחותיות." (245): תיאורית-על פוסט-פוזיטיביסטית זו מתמקדת במערכות יחסים ומדגישה הקשרים, מערכות יחסים ומערכות שלמות. היא דוחה כל סוג של רדוקציוניזם, כולל התמקדות בסיבתיות של גורם אחד. רדוקציה של תהליכי שינוי אנושיים מורכבים לסדרה של ציון גורמי סיכון, שהופקו באופן סטטיסטי. אין ספק, שגורמי הסיכון בהקשר זה נתפסים כמשהו שימושי, מאחר שיש צורך בפישוט כדי לתפוס כמה היבטים חשובים של תופעות מורכבות. עם זאת, "ניתוח גורמי סיכון" נחשב לכלי אחד מיני רבים, ובשום אופן לא הכלי החשוב ביותר, במיוחד בעת תכנון ויישום של התערבויות מניעתיות.

הבנת האופן שבו תכניות התערבות מצליחות להשיג (או לא להשיג) את מטרותיהן, במיוחד ככל שהן נעשות גדולות ומורכבות יותר, מחייב מסגרת תיאורטית, שתקל על הניתוח של יחידים משתנים בתוך הקשרים משתנים ומוסדות חברתיים משתנים. מודלים המתמקדים להתפתחות בתוך מערכות יחסים מספקים מסגרת כזאת, משום שהם רואים בהתפתחות שינוי שיטתי ורציף אצל יחידים או ביחידות ניתוח אחרות. שינוי זה כרוך במערכות יחסים דינמיות בין מבנים השייכים לרמות רבות של ארגון (Lerner & Castellino, 2002). רמות ארגון אלו מכסות את כל הטווח - מהביולוגי והפנימי-פסיכולוגי, דרך מערכות יחסים חברתיות קרובות, במיוחד בהקשר של משפחה, דרך רמות של קהילה מקומית, ועד למבנים חברתיים-תרבותיים. במסגרת פרספקטיבה רב-תחומית זו, מושגי המפתח הם "חופש בחירה אנושי" ו"גמישות יחסית" על פני מסלול החיים. אבני היסוד של יוזמת ההתערבות הם התהליכים המשפחתיים, המוסדות החברתיים ונטיבי הגישה החברתית, היוצרים הזדמנויות לנוע בכיוונים חדשים (France & Homel, 2006).

אפשר שהנקודה החשובה ביותר במסגרת הדיון הנוכחי היא העובדה, שיחידת הניתוח הבסיסית של המודלים ההתפתחותיים המערכתיים היא מערכות היחסים, הקשרים או פעילויות הגומלין בין יחידים ובין רמות שונות של ארגון (Homel, 2005). הבנת מערכת היחסים כאבן הבנייה היסודית של מערכת התפתחותית היא בעלת

חשיבות יסודית לא רק עבור הניתוח התיאורטי והמדידה, אלא גם עבור הפרקטיקה של המניעה עצמה. אם ננסח זאת באופן פשוט יותר, נוכל לומר, שיעילותן של התערבויות מניעה, שתוכננו לקדם התפתחות אנושית חיובית, תלויות לא רק באיכותם של ההקשרים הייחודיים (כגון, הבית או בית הספר) או אפילו בעוצמתם של היחסים בין הקשרים אלה, אלא במידה שבה פעילויות בהקשר אחד מחזקות, תומכות או מגבירות את התועלת של פעילויות בהקשרים אחרים.

כדי להמחיש את משמעותם של מושגים מופשטים אלה בהקשרים מציאותיים, אנחנו מסתמכים בחלקו הנוטר של מאמר זה על פרויקט "נתיבים למניעה" - יוזמת התערבות ארוכת טווח בשכונת עוני בבריסביין, אוסטרליה. במידה מסוימת, חשיבותו של פרויקט זה נעוצה בעובדה, שהיה בו כדי להוכיח אפקטיביות ותועלת-עלות גם יחד (Freiberg et al., 2005; Manning et al., 2006), ובעיקר מפני שהוא ניסה ליישם באופן מעשי את העקרונות של תיאוריות מערכתיות, המתייחסות להתפתחות בהקשר של מערכות יחסים.

מודל "נתיבים למניעה": מעבר לגורמי סיכון

ראשיתה של התכנית "נתיבים למניעה" בדוח שהופק בידי הומוגן ועמיתיו (Homel et al., 1999) עבור ממשלת אוסטרליה. מאז 2011 התכנית התפתחה כשירות מקיף, המוצע באמצעות שותפות בין הסוכנות הלאומית לשירותים קהילתיים (Mission Australia, בתי ספר מקומיים ואוניברסיטת גריפית' (Griffith)). התכנית הוצעה למספר שכונות בפרברי בריסביין, המאופיינות על ידי מגוון אתני והדרה חברתית. התכנית אינה נהנית ממימון ממשלתי ואף אינה מופעלת על ידי רשויות ממשלתיות (פרט לבתי הספר המקומיים, המשתתפים בה). בשנים 99-1998, שיעורי ההתייצבות בפני בית המשפט לנוער, מקרב התושבים המתגוררים באזור, היו 158 מתוך 1,000 מתבגרים בגילאים 10 עד 16. שיעור זה היה גבוה כמעט פי שמונה מהשיעור של 20 ל-1,000, שאפיון, באופן כללי, את האזור העירוני של בריסביין. זו הייתה אחת הסיבות לכך, שאזור זה נבחר עבור שותפות ניסויית זו של מחקר ופרקטיקה. קרוב לוודאי, שתהליך בחירת האזור ציין את נקודת ההשפעה החזקה ביותר של גישת "ניתוח גורמי סיכון" המסורתית על התפתחותה של תכנית "נתיבים למניעה", מאחר שגורמי סיכון או הערכות סיכון, כפי שיוסבר להלן, אינם משמשים במסגרת התכנית לזיהוי או לסימון ילדים או משפחות בסיכון. על אף שניתן לראות את התכנית "נתיבים למניעה" כהתערבות מכוונת, מפני שהיא ממוקמת באזורי הדרה חברתית, הרי שבתוך האזור עצמו, התכנית פעלה במסגרת מניעתית אוניברסלית, באמצעות נוכחות בקהילה ובשבעה בתי ספר יסודיים וממלכתיים, הפועלים באזור.

במסגרת המיקוד האוניברסלי, הדגיש המודל של "נתיבים למניעה" את החשיבות של פרקטיקה מקיפה ומשולבת, התומכת בהתפתחות באופן הוליסטי. המטרה העיקרית היא ליצור נתיב לרווחה עבור כל הילדים המקומיים כאשר הם עוברים דרך שלבי חייהם, מהלידה ועד הנעורים. גישה זו עומדת בניגוד חריף לתכניות בעלות מוקד יחיד, המנסות להתמודד עם גורם סיכון ייחודי באמצעות העברת תכנים מוגדרים בתוך תקופת זמן מוגדרת (למשל: קורסים להורות, שנועדו לנהל את התנהגותם של הילדים). אולם, "נתיבים למניעה" אינה מכילה תכניות רבות בתוך הפסיפס הרחב יותר של משאביה, ובמידת הצורך היא מתאימה אותן לנסיבות המקומיות. תכניות ממוקדות אלו הן חלק מהמשאבים המוצעים לילדים ולמשפחותיהם מתוך מגוון מקיף של תכניות תמיכה. מאמצי התמיכה מתואמים ככל האפשר כדי ליצור מערכות לכידות, המקדמות את רווחתם של אנשים צעירים בכל תחומי התפתחותם (חברתיים, רגשיים, קוגניטיביים, פסיים ורוחניים). התכנית מתייחסת להתפתחות כההליך מורכב ורב-אנפין, המושפע ממגוון של הקשרים ומערכות (כגון, משפחות, בתי ספר, שכונות, קהילות אתניות ורוחניות) ומערכות היחסים שביניהם.

כפי שמעיד עליו שמו, מודל "נתיבים למניעה" לקידום רווחתם של ילדים מאורגן סביב הרעיון של נתיב התפתחותי, המתייחס לאופן שבו רצף של מאורעות, חוויות והזדמנויות תורם עם הזמן לשינויים בהתנהגותו של הילד ובסביבתו. משמעותה של גישה זו היא, שהמסגרת למתן השירותים חייבת לא רק לקדם את התהליכים המחוללים את השינוי בתוך יחידים, אלא גם להבין ולקדם את השינויים המתרחשים בסביבותיהם. פעילויות התכנית עוצבו בזירות לשיפור סביבותיהם של יחידים בדרכים היוצרות את האפשרות לתוצאות התפתחותיות טובות יותר.

עקרונות התכנית

1. התערבויות בהקשר אחד (למשל, הבית) יוצרות אינטראקציות עם התערבויות אחרות, משלימות אותן ותומכות בהן (למשל, בית הספר).
2. מערכות יחסים, אמון ושיתוף פעולה בין העובדים בתכנית לבין הלקוחות זוכים להערכה שווה לזו המתבססת על עדויות ביחס למה שקיים בשטח.
3. ניתן להשיג תוצאות פרטניות טובות יותר באמצעות העשרת כל ההקשרים ההתפתחותיים הרלוונטיים. תכניות המתמקדות בילד משתלבות עם יוזמות תמיכה במשפחה ועם תכניות שהונהגו באמצעות מערכות מתאימות, כמו בתי ספר, מעונות ומרכזי בריאות המשפחה, או קבוצות בקהילה.
4. ניתן לשפר את תוצאות ההתערבות באמצעות התמקדות במעברי חיים (כגון לידה או תחילת הלימודים בבית הספר היסודי או התיכון), שבהם אנשים פגיעים יותר מחד גיסא, ופתוחים יותר לקבלת עזרה, מאידך גיסא.
5. רצף של תכניות ומשאבים, המותאמים לגילאי הילדים, מאפשר, עם הזמן, לקדם את הנתביים ההתפתחותיים שלהם.
6. ניתן להגיע לפרקטיקה משולבת באמצעות מאמצים משולבים לבנות שותפויות עבודה המטפחות שיתוף פעולה בין ארגונים, מוסדות ומערכות בעלות רלוונטיות לרווחת הילד והמשפחה.

גורמי סיכון

היעדר התאמה בין אלמנטים שונים של מערכת התפתחותית

ערך ליבה, הניצב ביסוד המודל של "נתיבים למניעה", הוא הערך המציב את האינטרסים, הבעיות והפרספקטיבות של אנשים מקומיים בחזית תכנית הפעולה. מתוך ערך זה נובעת התייחסות לגורמי סיכון כמדדים של המכשולים הניצבים בפני הגשמת יעדי המשתתפים עצמם. כך, למשל, אם אין לילד פיקוח הורי - גורם סיכון נפוץ בפשיעת נוער - אין רואים בכך סימן לעבריינות הורית, אלא מדד להורים או למטפלים הזקוקים לתמיכה כדי להצליח ביעדי ההורות שלהם. גורם סיכון כזה נתפס גם ככשל מערכתי, במובן זה שבתי ספר ומערכות טיפול אחרות לא הצליחו בעבר להגיב בצורה ראויה לצרכיה של המשפחה (Homel, 2005). על אף שחייבים להגן על ילדים ולהעמיד את ביטחונם בראש סדר העדיפויות, ייתכן שתכנית מקיפה, שתדאג לביטחון זה, תכלול גם את התמיכה המשפחתית, מאחר שאפילו ההורים הלחוצים ביותר רוצים בדרך כלל בטובת ילדיהם. באופן בלתי נמנע, הבעיות הגורמות למטפלים לקרוס מחייבות משאבים הנמצאים כרגע מעבר להישג ידם, אך לעתים קרובות, הודות למעורבות בתכנית "נתיבים למניעה" או הפניה לשירות אחר, מצליחה המשפחה למצוא את דרכה לעצמאות ולתפקוד יעיל (כפי שמורה חקר מקרה המובא בהמשך סעיף זה). כך, המידע על אודות "סיכון" מסוים הופך לחלק מניתוח רחב יותר של היעדר התאמה בין המשאבים הדרושים כדי להיענות לצרכים בתוך משפחות ובקהילה הרחבה יותר (כפי שזו מוגדרת על ידם) לבין המשאבים הזמינים בפועל. ניתוח זה משמש כדי להדגיש את הדרך, שבה רמות שונות של חוסר התאמה בין חוזקות לבין צרכים מגבילות את הגישה לסוגי ההזדמנויות, הפריבילגיות והמשאבים, המסוגלים לסייע ולהנחות את נתיביהם של יחידים בכיוונים חיוביים. מתוך נקודת מבט זו, הסיכון הופך לסוג של היעדר שוויון. הוא משמש כעדות לכשל הקשרי או כשל ברמת המערכת, שלא איפשר לתמוך בהתפתחות. נובע מכך, אם כן, שהכוונה של פעילויות ההתערבות המתבצעות במסגרת הפרויקט היא כפולה - ראשית, לקדם את יכולתם של יחידים, משפחות וקהילות להשיג לעצמם גישה למשאבים ולהזדמנויות (כלומר, להעצימם ולקדם את המסוגלות שלהם), ושנית, לתרום לרפורמות במערכות רחבות יותר ובמבנים חברתיים, המגבילים את האפשרויות עבור חברים מסוימים בחברה (דהיינו, ליצור תהליכים של עבודה בתוך מסגרת תיאורטית של התפתחות מערכתית ולפתוח את נתיבי הנגישות החברתית).

מערכות יחסים ואיכותן

בקרב מדעני החברה העובדים במסגרת הפרדיגמה של מדעי המניעה, יש משמעות פשוטה למושג של מניעה: זהה את גורמי הסיכון המרכזיים העולים מתוך מחקרי אורך ובחר ליישם את התכנית (התכניות) המתאימה

ביותר מתוך תפריט של אפשרויות התערבות, שנבדקו בניסויים אקראיים ומבוקרים (Society for Prevention Research, 2007). בעיה מרכזית של גישה זו של "מידה אחת לכולם" היא, שהעדות מגיעה בצורה של "חבילת תכניות" במקום בצורה של מודלים של פרקטיקה, שיהיו מספיק גמישים להבין את ההקשרים המקומיים ואת האתגרים הכרוכים בהבטחת מעורבות יעילה ובת-קיימא עם אנשים מקומיים ומוסדות מקומיים. אנשי שטח מצליחים, כמו הילטון דייוויס (Braun et al., 2006), נאבקים מזה שנים רבות עם שאלת ההמשגה וההערכה הראויה, לא רק של העדויות המדעיות ביחס ליעילותן של תכניות ומומחיותם של עוזרים, אלא גם של האיכויות, ההופכות את עבודתם לאפקטיבית: כבוד, אמפתיה, כנות, ענווה, התלהבות שקטה ויושרה אישית. הצורך באיכויות כאלה גלום במודל המערכת, המתמקד במערכות יחסים; האיכויות הללו הן הבסיס לכל פרקטיקה אפקטיבית של התערבות - אולם דינמיקה בין-אישית כזו זוכה כיום ברובה להתעלמות מצד ספרות מדעי המניעה. בתיאום עם הדגש של הגישה ההתפתחותית-מערכתית על מערכות יחסים בעלות השפעה הדדית, בונה "נתיבים למניעה" את התכניות שלה על מערכות יחסים הבנויות על: אמון, שיתוף פעולה, דאגה הדדית ואחריות משותפת. כולם, כולל המשפחה הזוכה לתמיכה, משתתפים באופן שווה בקביעת היעדים להתערבות, בתכנון ההתקדמות וביישום התכניות באופן מעשי. לכן, ההשתתפות בתנאים אלה מייצרת צורה של העצמה, שבה הסגל והמשתתפים מכירים במשותף ב"סיכונים" ומחליטים במשותף כיצד להתמודד עמם. איכויות אלה הופכות את השירות לנגיש מצד הקהילה, שהוא רוצה לתמוך בה. השירות ניתן גם על ידי אנשים הרואים את תפקידם כסוכני שינוי חיובי בחייהן של משפחות ובתוך הקהילה, והם שומרים על מחויבות ארוכת טווח לתפקיד זה. כלומר, השירות מושרש בקהילה.

פרגמנטציה של שירותים

גורם סיכון מרכזי, המצוי בקהילות מודרות, כרוך באופן שבו ההתנסות בקשיים על פני תקופות ארוכות יכולה לתרום ליצירה של תלות הדדית בין התעשייה של אספקת שירותים לבין הקהילה (ראו, למשל, אצל Kretzmann & McKnight, 1993). באופן מיוחד, קיים סיכון שסוכנויות נפרדות, שלכל אחת מהן יש קריטריונים נפרדים לזכאות, תוקמנה כדי לטפל בבעיות שונות, כך שמשפחות בעלות צרכים מורכבים נאלצות למצוא את דרכן במבוך של אפשרויות שירות. כאשר מצב כזה מתרחש, חוות המשפחות את השירותים בצורה מפוצלת ומפוררת, המחזקת את תחושת חוסר האונים שלהן ומנציחה את תלותן. כדי להתמודד עם אתגר זה, "נתיבים למניעה" חותרת ליצור מערכת משולבת של טיפול, שלא רק מערבת את המשפחות כשותפות פעילות, אלא גם מסוגלת להגיב באופן הוליסטי לצרכיהם המורכבים של המשפחות. המטרה של התכנית היא לאפשר לבעלי מקצוע מתחומים שונים להרחיב את תפיסתם ביחס להתפתחות ולראות את תפקידם במובן רחב יותר, שאינו מוגבל לנקיטת אחריות כלפי קטע אחד בלבד של התפתחות הילד (כגון, הישגים לימודיים, בריאות רגשית, הורות חיובית). סגל התמיכה המשפחתית של התכנית יוצר שותפויות עם ספקי שירות אחרים, שיש להם מומחיות משלימה, כפי שעולה מתוך חקר המקרה שלהלן.

תכנית "מעגלי טיפול" (Circles of Care), הכלולה ב"נתיבים למניעה", נועדה באופן ייחודי לחיזוק השותפויות הפועלות בין ילדים, הורים, בתי ספר ורשויות קהילתיות. התכנית פועלת בשתי צורות: אוניברסלית וממוקדת. הגרסה האוניברסלית מתווה מעגל סביב כיתה שלמה, כדי להקל על המעבר לבית הספר. המעגל כולל את המורה ואת כל ההורים, המקבלים תמיכה מעובד של "נתיבים למניעה" ואנשי סגל נוספים בהתאם לצורך. העבודה מתחילה לפני שנת הלימודים, באמצעות שיטות, כמו קבוצות משחק, הכוללות אינטראקציות עם מי שנועדה להיות המורה של הילדים בבית הספר, וממשיכה לאורך כל שנת הלימודים הראשונה, באמצעות הענקת גישה ישירה לתמיכה משפחתית ויצירת הזדמנויות למעורבות משותפת של המורה והמשפחות בלמידה של הילדים. המטרה היא לקשר בין המשפחות, בתי הספר והרשויות בקהילה, על מנת להבטיח שהחוויות של הילדים בבית ובבית הספר יחזקו אלה את אלה, כדי לקדם התפתחות חיובית. הצורה הממוקדת של התכנית כוללת, בדרך כלל, ילד יחיד או ילדים בני משפחה אחת, שזוהו כזקוקים לתמיכה נוספת. המעגל כולל גם את המורה, סגל התמיכה במשפחה, ההורים או המטפלים וחברי קהילה, המתחייבים לעבוד יחד לאורך זמן כדי לתמוך בילד. הרעיון המודגם בחקר המקרה שלהלן הוא ליצור סביבות תומכות, באמצעות התמקדות בבנייה של מערכות

יחסים וקשרים על פני המערכות וההקשרים שיש להם חשיבות מכרעת בחיי הילדים: משפחות, בתי ספר וקהילות תרבותיות.

תכנית "מעגלי טיפול" מבצעת מחזור של ועידות, תכנון, גיוס משאבים ועבודה משותפת למימושם של יעדים מוסכמים. ככזו, היא יוצרת תהליך הבונה גמישות בעת התמודדות עם קשיים. התכנית מכוונת לתיקון המערכת כדי לקדם גישה הוליסטית, בה במידה שהיא עוסקת בתיקון מצבו המייד של הילד (אם כי זו התוצאה המבוקשת). המודל אינו מחייב השתתפות, אך באמצעות התמקדותו בבניית מערכות יחסים, לא רק עם לקוחות אלא גם בין מערכות התפתחותיות, הוא הופך במפורש את המעורבות (של משפחות וסוכנויות נותנות שירות) לחלק מעבודת התכנית. כלומר, ההעצמה או היכולת להשתתף מהווה תוצאה חיובית בפני עצמה וההערכה משקפת הבנה רחבה זו. האופי הרב-רבדי של מודל ההתערבות משתקף באופי הרב-רבדי של הערכת התכנית, המשתמשת במגוון של שיטות כמותיות ואיכותיות כדי לעקוב אחר תוצאות ייחודיות עבור ילדים, לצד הגורמים המתווכים את השגתן של תוצאות אלו. כלי ההערכה כוללים "מיפוי מסעות" (Journey Mapping), ניתוח רשת ומדידות ישירות של התנהגותם והתפתחותם של ילדים (Rowe & Kibel, 1999; Milward & Provan, 1998; Rowe, 1995). שיטות אלו ואחרות משמשות כדי לאסוף נתונים על מגוון תוצאות, כגון: התקדמות המשפחה בתהליך ההתחברות שלה לתכנית; רווחת הילד, התנהגותו והצלחתו בלימודים; מסוגלות הורית; שיתוף פעולה בין-מערכתי ותיאום המאמצים. האופי המקיף של ההערכה מדגיש את הדרך המורכבת שבה פועל המודל.

מסקנות

במהלך עשר השנים האחרונות מילאה הגישה של "ניתוח גורמי סיכון" תפקיד משמעותי בעיצוב הפרקטיקה של המניעה ברחבי העולם. הגישה חדרה לא רק למרכז המדיניות של תחום העבודה הסוציאלית, אלא גם לתוך ההכשרה של העבודה הסוציאלית (Crisp et al., 2005) ולתוך הפרקטיקה היומיומית של מי שעבד בשטח עם ילדים פגיעים ומאתגרים ומשפחותיהם. יתרה מזאת, הגישה הביאה עדויות חדשות וחשיבה חדשה אל הדיונים על אודות מניעה חברתית והעניקה לפוליטיקאים מסגרת ליישום תכניות התערבות בקרב ילדים ונוער בסיכון הגבוה ביותר. אולם, כפי שהראנו במאמר, "ניתוח גורמי סיכון" סובל ממגבלות ונתון לניצול פוליטי (ופרקטי) לרעה באופן העלול להגביר את הסיכון המאיים על כמה מהילדים ובני הנוער הפגיעים ביותר.

אחד הפערים המכריעים של "ניתוח גורמי סיכון" הוא היעדר בסיס תיאורטי מתחכם, שיציע הסבר נאות לתהליכים התפתחותיים. לא רק ש"ניתוח גורמי סיכון" אינו כולל מאפייני יסוד של ניתוחים אקולוגיים חברתיים (Bronfenbrenner, 1979), אלא גם אין ביכולתו להכיל אפילו את המאפיינים הסוציו-תרבותיים של הילדות והנעורים ואת התהליכים החברתיים הרחבים יותר, המעצבים את מסלול החיים, כפי שזוהו בתחומים אקדמיים, כמו סוציולוגיה ותיאוריה של תרבות. באמצעות הסתמכות על מודל התפתחותי-מערכתי, ביכולתנו להראות כיצד ניתן להבין שינויים בהתנהגות באמצעות תיאוריה הוליסטית של החיים החברתיים, המאפשרת במידה נאותה לראות את היחיד ואת השינוי החברתי בתוך הקשר שלהם. גישה זו מעמידה במרכז המדיניות והפרקטיקה של המניעה את המיקוד בשינוי מערכות מוסדיות, פתיחת נתיבי גישה חברתיים ומתן קדימות למערכות יחסים, קשרים ופעילויות גומלין.

הדיון שלנו בתכנית האוסטרלית "נתיבים למניעה" אמנם לא פסל את "ניתוח גורמי סיכון", אך הראה, שיש צורך בגישה החורגת אל מעבר לאותה התמקדות ביחידים שגישה "ניתוח גורמי סיכון" נוטה לעודד, והציע מסגרת, המתייחסת אל הילד ואל סביבתו השלמה, במשך כל ילדותו, כמוקד לפעילות מניעתית. מטרת ההתערבות היא לא רק לשנות את ההקשר ההתפתחותי המייד, כמו המשפחה או הכיתה, בדרכים שייצרו אפשרות לשינוי אישי, אלא גם לבנות את היכולת של כל המערכת ההתפתחותית. יעד זה הושג באמצעות חיזוק הקשרים בין גורמים השונים הקשורים בילד ובמשפחתו והדגשת ההקשר של מערכות היחסים שבמסגרתן פועלת ההתערבות, על מנת להבטיח שהפעילויות והמשאבים בהקשר אחד משלימים ומחזקים פעילויות בהקשרים אחרים. שירותים קהילתיים משולבים חשובים בתהליך זה, אך יש צורך רב יותר בשינויים מבניים ותרבותיים בתוך מוסדות מפתח התפתחותיים, כמו מערכות חינוך או מעונות יום. זאת, על מנת להפחית את האגירה של משאבים במגזרים נפרדים ולאפשר למערכת ההתפתחותית לעבוד בצורה יעילה יותר למען ילדים ובני נוער פגיעים.

התנעת שיח מקצועי עם מחברי המאמר

מרכז ידע אשלים

לפניכם עיקרי הדיאלוג בין רוס הומל, פרופסור לקרימינולוגיה ומשפט פלילי באוניברסיטת גריפית' שבבריסביין, אוסטרליה, וראש מחלקת מחקר חברתי והתנהגותי של האוניברסיטה, לבין דניאל קרני, מנהל פיתוח וגיבוש ידע, מרכז ידע אשלים.

מרכז ידע אשלים: מהו מודל ה-Pathways?

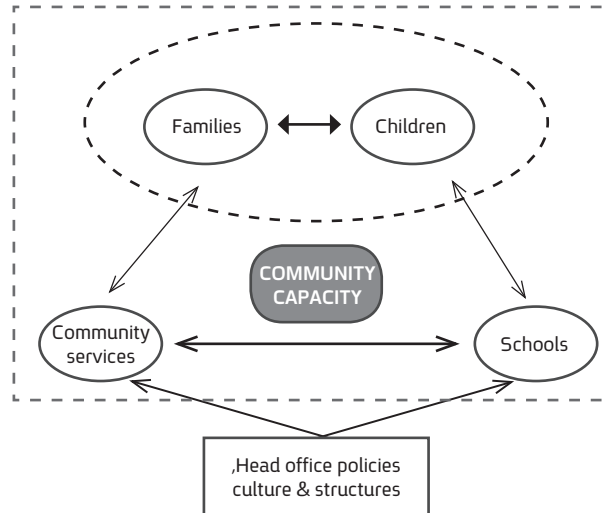
פרופסור הומל: מודל ה-Pathways (ובעברית "נתיבים למניעה") אשר יושם בהצלחה בפרויקט Inala Pathways, הוא יותר מאשר מודל של שירות בין-ארגוני. המודל הוא למעשה רפורמה של מערכת התפתחותית הבנויה על תשתית מחקר משוכללת, המובילה לשיפור מתמשך בכל השירותים הניתנים למניעה, בארגונים ובסביבות של הילד ומשפחתו והקשרים ביניהם. כל אלה, למיטב הבנתנו, הם בסיס להתפתחות חיובית ובריאה של הילד. חשוב להבין, שהמודל שלנו אינו כרוך ביישום תכניות התערבות ייחודיות לילדים, למשפחות, לבתי ספר או לקהילות, על אף שהוא משלב מספר תכניות במסגרת הכללית שלו. תכניות באיכות גבוהה לילדים או להורים עשויות לתרום תרומה ניכרת להשגת המטרות המערכתיות של המודל, בעיקר בכל הנוגע לשיפור איכות סביבת המשפחה וחיזוק הקשרים בין ילדים, הורים ובתי ספר. למרות זאת, דרושים גם משאבים וסוגי פעילויות נוספים, כפי שמתואר בתרשים שבהמשך.

אפשר לדמות את מודל "נתיבים למניעה" למערכת הפעלה של מחשב יותר מאשר לתוכנת מחשב ייחודית. זהו מרחב המאפשר לתוכנות להתקיים ובאמצעותו ניתן ליישם מגוון רחב של התערבויות המכוונות לילדים, להורים, לבתי ספר, לסוכנויות קהילתיות ולקהילות מקומיות. כל זאת, באמצעות שותפות מגוונת ורחבה של יחידים וארגונים.

המודל כולל:

1. שיפור באיכות של כל הסביבות הרלוונטיות להתפתחות, כגון משפחה ובית ספר, אשר להן השפעה ישירה על חיי הילדים;
  2. חיזוק הקשרים בין ילדים וסביבותיהם (במיוחד משפחה ובית הספר) וכן בין סביבות התפתחותיות שונות;
  3. תכלול וסנכרון בין פעילויות בכל הסביבות הרלוונטיות להתפתחות (במיוחד בין המשפחה ובית הספר), כך שהסביבה הכוללת לילדים היא עשירה וחיובית, ככל האפשר.
- תהליכים אלה, הכוללים יישום תכניות לילדים, למשפחות ולבתי ספר, משולבים במערך פעילויות כולל, המכוון לשינוי הדרך שבה סוכנויות שירות קהילתיות, בתי ספר וארגונים אחרים פועלים ונוגעים אחד באחר. כל האלמנטים המופיעים בתרשים 1 - כל עיגול או ריבוע - מהווים מוקד לסוגים שונים של פרויקטים או התערבויות, אך האתגר הבסיסי הוא לבנות או לחזק את הקשרים בין האלמנטים השונים ולוודא, שמה שמתרחש בתוך כל אחד מהם מתואם עם הנעשה באחרים. זאת, כדי שילדים ירוויחו ככל האפשר במהלך חייהם מחשיפה למגוון רחב של משאבים או "נכסים התפתחותיים", הפועלים יחד לטובת הילדים.

תרשים 1: חיזוק ותיאום קשרים במערכת ההתפתחותית

מרכז ידע אשלים: מהו, לפי דעתכם, המכנה המשותף המינימלי, המחבר רעיונות, כגון מודל "נתיבים למניעה", הערכת תכניות וחוסן קהילתי?

פרופסור הומל: הדבר הראשון שעלי להבהיר הוא, שהשאלות שהפנתם אלינו מאוד מאתגרות, בעיקר מכיוון שהמסגור שלהן מבוסס על מספר הנחות יסוד, שאינן מתאימות לחלוטין למציאות שלנו. למשל, ההפרדה בין הערכה של המודל "נתיבים למניעה" מושתתת על הזיקה שבין עבודה קהילתית והערכה, דבר מאוד נפוץ, אם כי לא במקרה שלנו. כמו כן, אתם משתמשים במושגים, כגון "חוסן קהילתי", אשר אינם מרכזיים לחשיבה שלנו, על אף שברור שהם קשורים לחששות הליבה שלנו.

בניית מסוגלות קהילתית היא דרך יותר מדויקת לתאר את אחד מהיעדים הסופיים שלנו, אם כי הוא עדיין לא ראלי. היעד המנחה הוא יצירת מסלולי רווחה לכל נער או נערה מקומיים, בעת המעברים בין שלבי החיים השונים, מלידה ועד לבגרות צעירה. במקום "חוסן קהילתי", אנו חושבים יותר על מערכת התפתחותית בריאה, עם היעדים הנלווים של בנייה וחיזוק יחסים או קשרים, בעיקר בין משפחות, בתי ספר וארגונים קהילתיים, על יצירת התנאים לדין וחשבון בפועל, על רפורמה מערכתית מתמשכת, ולא פחות מכל אלה, על עידוד וחיזוק ההורה.

מרכז ידע אשלים: בשונה מתכניות אחרות, ציינתם במאמר שלכם (עמ' 13) ש: "היעד המרכזי הוא לקשר בין משפחות, בתי ספר וארגונים קהילתיים, כך שכל חוויה בבית ובבית הספר תשפיע על האחרות ותעודד התפתחות חיובית." אנו מבקשים לשמוע יותר על התלות הזאת שבין כל בעלי העניין המעורבים. כמו כן, אנו מעוניינים ללמוד

איך הגישה שלכם מתקשרת לנושא של הערכת תכניות, ומה הדרך הטובה ביותר למדידה במציאות כזו?
פרופסור הומל: שאלה זו מורכבת, למעשה, משני נושאים: (א) איך עובד שיתוף הפעולה בפועל, או איך הוא אמור לעבוד; (ב) איך מודדים שיתוף פעולה ומנתחים את השפעתו. אלו הן שאלות מורכבות, ואנו מעורבים באופן פעיל בניסיון לענות עליהן. ביחס לשאלה הראשונה, יש לנו כרגע מאמר בהכנה עבור כתב עת מסוים אשר מסכם את החוויות שלנו בניסיון להשתמש בהתערבות ייחודית (בתכנית Circles of Care), כדי לבנות הסכמים יותר שיתופיים. התכנית Circles of Care יושמה בשני אזורים מרוחקים גיאוגרפית, והמאמר משווה ומבדיל את התוצאות בכל אתר בעזרת שיטות איכותניות. להלן ציטוט מתקציר המאמר:

"ניתוח איכותני בשני האתרים הראה, שבזמן שהתכנית-Circles פעלה היטב ברמת התמיכה הפרקטית ובבניית יחסים והשיגה תוצאות טובות עם הילדים, היכולת שלה להשיג שיתוף פעולה פעיל ולחזק קשרים מערכתיים הוגבלה על ידי מבנים ארגוניים מקובעים ותרבויות מקובעות. למרות זאת, אתר אחד, עם יותר תמיכה והשקעה בשיתוף פעולה מעבר לגבולותיו הארגוניים, העריך, שמשימה זו ניתנת להשגה, אך מצריכה מעורבות ברמה יותר מורכבת - ראייה ומנהיגות נכונים לטובת הרפורמה הארגונית."

החשיבה שלנו היא, שיצירת הסכמים שיתופיים קשורה למושג "ממשל טוב". הכוונה לתהליכים ולמערכות מובנים, שבעזרתם חברות וארגונים מקבלים את ההחלטות החשובות, מחליטים למי יש קול, מיהו הגורם המעורב בנושא מסוים ואיך לתת דין וחשבון.

באשר לשאלה השנייה, מדידת שיתוף הפעולה, זהו, בהחלט, נושא שעלינו לעסוק בו. הספרות המקצועית על הנושא מתרחבת, אך כרגע עוד לא בנינו "ארגז כלים" להערכה בדמות של מדדים (מחווים). אנו מקווים, במחצית 2012 לכתוב מאמר על הנושא - אז שימו עין!

מרכז ידע אשלים: מהניסיון שלכם ולאור העובדה, ש"נתיבים למניעה" היא תכנית גדולה, אשר מערבת בתוכה תהליכים חברתיים ארוכי טווח, מהו העיתוי המתאים ביותר לכניסה לשלב ההערכה ואיך התמודדתם עם האתגר הזה?

פרופסור הומל: ההערכה לא צריכה להיות חלק נפרד מהתכנית. הגישה שלנו ב"נתיבים למניעה" היא לא לחשוב במושגים של "ניתוח או הערכה", אלא במושגים של "מחקר ופיתוח", שבהם מהלכים, כגון מדידת התקדמות והישגים, פיתוח התערבויות על בסיס ראיות מחקריות וניתוח של יעילות ההתערבות, תוכננו כולם מההתחלה - לפחות שנתיים לפני שמשהו התרחש בקהילה ויצר שילוב מערכתי, שהתפתח ככל שהתכנית התקדמה. הנקודה שעלינו להמחיש היא, שמחקר ומדידה כמותית צריכים לחזק כל היבט של התכנית.

כמובן, שזה מעלה שאלה בקשר לבעיית האובייקטיביות. אם מפתח התכנית הוא גם היחיד שמעורב במדידת פעילותה ויעילותה, ישנה סכנה מוחשית של סילוף מידע, בין ביודעין או בלא יודעין, או לכל הפחות דיווח על תוצאות חיוביות לרוב. מחקר חדש מראה, שבמדידה גסה, מידת היעילות של ההתערבות מצטמצמת לחצי כאשר היא מוערכת על ידי חוקר עצמאי. הדבר ייתכן משום שהמפתח/ת וצוותו/ה באמת מבינים את מה שהם עושים והם גם מאוד מוכשרים ביישום התכנית, או, כמו שכבר ציינתי, הם נוטים להדגיש יתר על המידה את התוצאות החיוביות ולמזער את השליליות. ישנו דיון סוער למדי על שאלות אלו בספרות המניעה.

במקרה של "נתיבים למניעה", אנו שמחים מאוד להודיע, שצוות עצמאי של חוקרים מלווה כרגע את הפעילות הקהילתית בבריביין. במקביל לכך, שהם סומכים על המידע שלנו, הם פועלים עצמאית על מנת להסיק את מסקנותיהם על צורת ההתקדמות של העבודה הקהילתית הנוכחית שלנו. את המחקר הזמין Mission Australia, בצירוף ההמלצה החמה שלנו, ואנו מצפים שהמחקר שלהם, אשר עלול להיות מאוד ביקורתי לגבי היבטים רבים של הפעילות הנוכחית, יושלם עד סוף 2011.

בכלל, אנו תומכים בשילוב של פעילות מבוססת מחקר אשר נבדקת מעת לעת בצורה עצמאית. לדעתנו, הדבר משלב את היתרונות של מודל מחקר ופיתוח עם הגישה הביקורתית והפרספקטיבה החדשה, שצוות המחקר העצמאי יכול לספק.

מרכז ידע אשלים: במושגים של יעילות, מהי הדרך שלכם לוודא שהתכנית יוצרת השפעה על ילדים/נוער במצבי סיכון? במילים אחרות, לאור העובדה שאנו חיים בעולם דינמי ומורכב, איך ניתן להפריד בין גורמים חיצוניים המובילים לשינוי לבין הצעדים שהתכנית שלכם מציעה?

פרופסור הומל: שוב, זוהי שאלה מורכבת מאוד, שעליה אנו מנסים לענות באופן פעיל בעשור האחרון. הכלי המרכזי ששימש אותנו הוא פיתוח של מאגר מידע אורכי עבור הילדים המשתתפים ב"נתיבים למניעה" ושמיכל בתוכו מידע על 6,054 ילדים. המאגר מחבר/מצליב בין מידע השתתפותי של תכנית Pathways (סוג, אורך ועוצמת ההתערבות) לבין התוצאות שהילדים (וחלק מההורים) השיגו בבית ספר או בגן טרום-חובה באזור, בין השנים 2002 עד 2009. בנוסף לכך, יש את Clowning Around, שהוא כלי חדשני למדידת רווחה חברתית בקרב הילדים. הכלי אומת בפועל ומבוסס על משחק מחשב אינטראקטיבי, המשוחק על ידי ילדים בגילאים חמש עד 11. לבסוף, קיימת תכנית הערכה לאומית של ממשלת אוסטרליה - ה-NAPLAN (National Assessment - Program - Literacy and Numeracy), המתמקדת בידעית קרוא וכתוב וחשבון. התכנית כוללת סדרה של מבחנים סטנדרטיים על ההישגים האקדמיים של ילדים בגילאים שונים.

כמו שהבחנתם, ובצדק, ההשפעות של תכנית "נתיבים למניעה" אינן ניתנות להערכה מדויקת, אלא אם כן נשווה בין מצבם של ילדים המשתתפים בתכנית זו לבין מצבם של ילדים המשתתפים בתכניות דומות אחרות (מדובר בילדים שלא היו חלק מ"נתיבים למניעה", לא באופן ישיר על ידי השתתפותם, ולא באופן עקיף על ידי השתתפות

הוריהם). הדרך הנכונה והמשמעותית ביותר לעשות זאת היא לבדוק התאמה בשילוב עם ניתוח שונויות משותפות. משתני ליבה מתאימים יכולים לכלול גיל/כיתה, מגדר ומוצא אתני (באוסטרליה ובניו-זילנד הנתונים שעשויים להתקבל הם: וייטנמי, האיים הפסיפיים, אבוריג'ינים, איי מיצרי טורס וכו'). מעבר לכך, אנו בודקים התאמה על בסיס משתנים עם תוצאות של התנהגות אנטי-חברתית, פיתוח חיובי והסתגלות לבית הספר. מאחר שאנו עושים שימוש במבחר גדול של משתנים כדי למצוא התאמה ובקטגוריות כמו גיל, מגדר ומוצא אתני, אנו עושים שימוש בשיטות התאמה על בסיס נטייה או זיקה הדדית (Dehejia & Wahba, 2002)***.

מרכז ידע אשלים: היינו רוצים לדעת, בהתחשב בניסיון האישי שלך בתכנית, מהי להערכתך התגלית/התובנה המפתיעה ביותר ברמה האופרטיבית עד כה?

פרופסור הומל: מבחינתי יש שתי הפתעות עיקריות. הראשונה מתייחסת לכמה למדתי מעמיתיי מ-Mission Australia, במהלך העבודה הקהילתית המשותפת שלנו, בכל הקשור לבניית אמון עם לקוחות, לחשיבות של רתימת הקהילה במספר רב של רמות ומוקדים עוד לפני תחילת העבודה ולחשיבות המכרעת שיש לגישה הוליסטית לצורכי המשפחה. הניסיון הזה אינו ניתן לתרגום להוראות עבודה פשוטות בספר הוראות. יתרה מזאת, לדעתי, הוא גם קשה לניסוח במובנים של "שיטה יישומית" סטנדרטית. המפתח הוא לבנות מערכת יחסים עם ילדים, משפחות, בתי ספר והקהילה המורחבת ולהיות משולב ומוטמע באופן יסודי עוד לפני שאפשר לעשות עבודה אפקטיבית באמת. רעיון זה הוא בסיסי מבחינתנו והוא מלווה את הפרספקטיבה ההתפתחותית שלנו בצורה שיטתית.

ההפתעה השנייה קשורה לרמת הקושי שלנו ביצירת הסכמים שיתופיים. כיום, אנחנו מבינים, שהכרחי לא רק לעבוד "מלמטה למעלה" דרך הקהילה, אלא גם "מלמעלה למטה". דוגמה לכך היא עבודת הרתימה שאנו יוזמים, עוד בשלבים מוקדמים, מול שרים ומנהלי מחלקות במגזר הציבורי על מנת לוודא שהסכמי הממשל מיושמים בדרך ובצורה שכזו, שתאפשר לצעדים שיתופיים לשגשג.

*** Dehejia, R. & Wahba, S. (2002). Propensity score-matching methods for nonexperimental causal studies. *The Review of Economics & Statistics*, 84, 151-161

יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית, מספר היבטים פרדוקסליים

עמליה סער

ד"ר עמליה סער, מרצה בכירה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה ועמיתה במרכז לחקר החינוך לשלום

*מאמרה של ד"ר עמליה סער "יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית: מספר היבטים פרדוקסליים" התפרסם בכתב העת סוציולוגיה ישראלית, י"א (2) 2009/10 (עמ' 441-462). את הגרסה האלקטרונית של המאמר ניתן למצוא בכתובת:

http://www.amaliasaar.com/image/users/44913/ftp/my_files/gender%20contract-Hebrew.pdf?id=3260331

תקציר

מאמר בנושא שבכותרת, שהתפרסם בכתב העת סוציולוגיה ישראלית, מציג אתנוגרפיה של קורס יזמות זעירה לנשים מעוטות הכנסה. המאמר מציין, שמרכיב מרכזי בתהליך שהנשים עוברות הוא האופן, שבו הן תופסות את הסיכויים, את הזכאות ואת האחריות שלהן להרוויח כסף. ניכרת השפעה ברורה של החוזה המגדרי המודרני, המכונן נשים נורמטיביות כמפרנסות משניות, שעיקר תרומתן היא העבודה הרגשית. נשים נוטות להתנהל מתוך "אתיקה של אהבה" ולהימנע משאיפה מפורשת "לעשות כסף". ניתוח תהליך הלמידה, העוסק בהקניית אוריינות עסקית ותרבותית, מחדד את מרכזיות העבודה כפרקטיקה של השתתפות אזרחית, מלבד הפונקציה המיידיית של התפרנסות, ומאפשר לפרש את הכמיהה לגלם נשיות נורמטיבית כחלק ממסע היחלצות מן השוליים. אני טוענת, שהפורמליזציה של עבודת הנשים מייצרת אפקט פרדוקסלי של הכלה והדרה: אימוץ פרקטיקות הגמוניות של עבודה וצריכה סולל את הדרך להתקבלותן האזרחית, אך בו בזמן מעודד הפנמה של השיח, שסימן אותן מלכתחילה כסובייקטים פגומים.

מבוא

בהמשך לתפיסתה של אשלים לגבי חשיבות התנעת שיח עמיתים מקצועי וכן באמצעות כתב העת, ועל רקע מאמרה של ד"ר סער, התכנסה במרכז ידע אשלים קבוצת קריאה ייחודית במסגרת של "חברותא". במרכז ידע אשלים, נהוג לכנס "חברותות" במגוון נושאים, כשהרעיון המרכזי הוא לתת לקבוצה של אנשי מקצוע לקרוא טקסט משותף וללמוד אותו בצוותא.

בחברותא שנוצרה סביב מאמרה של ד"ר סער, חברי הקבוצה, תוך כדי דיון ערני ותוסס, העלו על הכתב שאלות שונות ביחס למאמר. להלן רשימת השאלות שהקבוצה העבירה עם תום הדיון לד"ר סער ותשובותיה.

רשימת השאלות

1. בעקבות המאמר, התפתח בקבוצה דיון סוער בסוגיית ההתאמה של כלי ההעצמה (יזמות עסקית) לנשים המשתתפות בסדנה ולתרבות החיים שלהן. שאלתנו היא, מדוע נבחרה דווקא היזמות ככלי לניעות, למימוש ולהעצמה ומה היו השיקולים לכך?
2. מהמאמר עולה, כי נשים רבות שהשתתפו בקבוצה מתנגדות או מהססות להשתמש בכלי אשר הוצע להן (למעשה, רק אישה אחת העידה על רצונה לשלש את הכנסתה כשכירה ולהיות אישה אמידה). האם לדעתך מדובר באקט של מחאה? הייתכן שנשים אלו מבינות הבנה עמוקה, שהשינוי הצפוי להתרחש בחייהן עלול ליצור סכנת מעמסה אדירה שתוטל עליהן (האפשרות שהן יצטרכו לנהל גם את משק הבית שלהן וגם לנהל בית עסק)?

3. אשלים מפתחת שירותים לילדים, לנוער ולבני משפחותיהם במצבי סיכון ומאמינה, כי הפעולות/התהליכים שמחוללים או מזרזים ניעות חברתית מתחילים לרוב בשלבים המוקדמים של חיי הפרט. בהקשר לזה, שאלתנו היא, מדוע העמותה להעצמה כלכלית לנשים בחרה להתמקד בקבוצת גיל זו של נשים ולא בקבוצת גיל אחרת (אולי צעירה יותר)?
4. בדיון שלנו בקבוצה התפתחה שיחה על אודות מקומו של הגבר בתרבות של עוני ובשיח של הדרה אזרחית. השאלה היא, מה מקומו של הגבר במסלול ניעות של אישה מהפריפריה? הרי מדובר בגרעין משפחתי שחווה הדרה. תהליך העצמה ויציאה מהעוני הוא תהליך חברתי מורכב ואינו יכול להיות תלוי רק באישה (כלומר אינדיווידואלי). האם גישה כזו מסכנת את החוסן המשפחתי או עלולה לפגוע בו?
5. בעולם העסקי, הרבה תלוי ועומד על קשרים אישיים ועל נגישות לעמדות כוח, ידע והשפעה. האם העובדה שנשים בפריפריה החברתית, אשר ניהלו במשך שנים רבות את קשריהן האופקיים מול קבוצת השווים והדומים להן, יוצרת בעצם תקרת זכוכית בלתי עבירה להצלחה של פיתוח עסקיהן הזעירים?

תשובות - ד"ר עמליה סער

- תודה רבה על השאלות שלכם. הן מעניינות ומעידות על חשיבה.
1. אבהיר תחילה, כי הבחירה כמובן לא הייתה שלי. אני חוקרת שליוותה פרויקט שטח ולא חלק מן העמותה. העמותה להעצמה כלכלית לנשים היא זו שבחרה באסטרטגיה. לא הייתי שותפה לשיקולי העמותה, אלא ליוויתי את הביצוע. עסקים זעירים ידועים בעולם מזה למעלה מ-30 שנה כאסטרטגיה פופולרית ומועדפת לחילוץ נשים עניות מעוני. כפי שכתבתי במאמר, עסקים זעירים החלו אמנם בעולם העני, אבל עברו גם לעולם העשיר. ישנן לכך הצדקות טובות, אך כמעט כמו בכל דבר, יש כאן גם פרדוקסים.
- ההצדקה המרכזית היא, שבישראל הסיכוי של נשים מקבוצות שוליים להתפרנס בכבוד כשכירות בכוח העבודה הוא נמוך ביותר, בגלל חסמים של כוח העבודה עצמו, בגלל ההפרטה שהופכת אותן לפגיעות ובגלל שחסרים להן משאבי הון אנושי רלוונטיים להצלחה בכוח העבודה הרשמי (אלה כוללים כמובן השכלה, אבל גם הון תרבותי, קשרים והיכרות בלתי אמצעית עם קודים נכונים להתנהלות). מכאן, שפתיחת עסקים עבור רובן היא ברירת מחדל ולא דווקא בחירה מועדפת.
- הצדקה נוספת: מאחר שכל הנשים מן הקבוצות המוחלשות עובדות, אבל רובן עובדות בשכר זעום או ללא שכר כלל (הן עובדות במשק הבית, מייצרות הכנסה, חוסכות הוצאות ומבצעות קשת של עבודות, שלולא עשו אותן היה צריך לשלם למישהי אחרת כדי שיעשו), העסקים הזעירים למעשה ממנפים עבודה הנעשית כבר ממילא. נשים העובדות מביתן בתחומים שהן מומחיות בהם (טיפול, בישול, טיפוח) למעשה מנסות להרוויח מזומנים על עבודה שהן עושות בכל מקרה. בכך יש העצמה, משום שאם הדבר נעשה נכון (עם מזל וליווי מעצים, שמאפשר להן לא ליפול לנקודות התורפה האורבות, שאת חלקן אני מונה במאמר), הוא מייצר הכרה בעבודה שלהן וברלוונטיות שלה לכלכלה הפורמלית.
- הפרדוקסים (וכיום האסטרטגיה הזו זוכה לביקורת רבות בעולם) הם בשיקוע של היזמות הזעירה בתוך המערכת הקפיטליסטית. שיקוע זה מייצר רווחים לבעלי ההון (למשל לבנקים ולחברות ההלוואות), מחזק את השיח של משילות עצמית (נשים צריכות לעזור לעצמן והעוני שלהן הוא אחריותן הבלעדית). מצב זה מכחיש את קיומם של חסמים מבניים ופוליטיים ומחזק את המגמה של שחרור המדינה מאחריותה לרווחת תושביה. בהיעדר שוליים כלכליים, דבר זה כרוך בסיכון כלכלי ממשי עבור הנשים.
- נקודות תורפה נוספות: דווקא בגלל האחריות המיידית של נשים על רווחת משק הבית, קיים סיכוי גבוה שכל הרווחים מן העסק ינותבו לצורכי המשפחה. עובדה זאת לא תאפשר השקעה חוזרת ופיתוח העסק וכן תגרום אינטנסיפיקציה של עבודתן. אם אין תהליך מלווה ומתמשך של העצמה, עצם הכניסה לפעילות עסקית עשויה דווקא להחליש את האישה, בעיקר אם היא חיה בסביבה נצלנית, הלוקחת לה את הרווחים. מצב זה קורה לא רק בעסקים זעירים, למשל אצל מהגרות עבודה, הנשארות שנים בחו"ל גם לאחר ששילמו את החוב שבעטיו נסעו, כי בינתיים הילדים שגדלו רוצים גם חינוך אקדמי, רוצים שהן יפרנסו גם את הילדים שלהם עצמם וכן הלאה.

2. באשר לשאלה השנייה, במאמר לא כתבתי שהנשים מתנגדות אלא מהססות. אינני סבורה, שיש כאן חתרנות או מחאה, אלא טאבו תרבותי, המקשה על נשים לחשוב על כסף. הטאבו הזה נובע מתסריט בסיסי של נשיות וגבריות נורמטיביות, שקראתי לו "החוזה המגדרי". נשים מתקשות לקחת אחריות על הפן הכלכלי של המשפחה, משום שהסוציאליזציה שלהן כיוונה אותן לא רק להתמקד בעבודת רגשות, אלא גם להתרחק מהתייחסות לכסף ומהצלחה כלכלית אישית, ולהשאיר את אלה לגבר. אחרת, הן מאיימות על הגבריות של בן הזוג שלהן והן עצמן מאוימות בכך שנשיותן תעבור פיחות. כמובן, שזה מורכב יותר ממה שכתבתי כאן והתייחסתי לכך במאמר. ייתכן שחלקן מבינות, שהמעמסה תגדל והן לא תקבלנה תמורה. זה ודאי נכון לנשים נשואות, שאינן רוצות שהגברים יתנערו מן האחריות שלהם לפרנסה. אבל אצל רובן לא זה המצב. או שהן גרושות, או שהגברים שלהן לא מצליחים להתפרנס. אני סבורה שהשימוש במושג התנגדות כאן אינו במקום.

3. לגבי השאלה השלישית, זו שאלה שיש להפנות לעמותה, לא אלי. כאמור, אני לא שייכת לעמותה. אני סבורה שהחתך הגילאי נוצר באופן ספונטני, לפי הנשים שפנו לעמותה, שבהגדרה היו נשים מבוגרות יחסית, שכבר למדו בדרך הקשה שמעבודה שכירה לא תהיה להן הצלה.

עם זאת, אפשר לחשוב על רציונל לנושא הגיל. כיום, יש יותר ויותר הכרה בתופעת האייג'זם בשוק העבודה. לנשים צעירות יש סיכויים הרבה יותר גבוהים לעבוד כשכירות מאשר לנשים בנות 40+. אישה בגיל כזה, המאבדת מקום עבודה והיא לא מאוד משכילה, מקושרת או בעלת כישורי הון אנושי יחודיים ומוכרים, יהיה לה קשה עד בלתי אפשרי למצוא עבודה כשכירה. לכן, לנשים כאלה כמעט שאין ברירה אלא ללכת לנתיב העסקי (שכאמור, באופן פרדוקסלי, דורש מהן גמישות מחשבתית דווקא בגיל מבוגר יחסית). "מרכז מהות" מתמחה בסוגיה הזו, אם תרצו להעמיק בה.

<http://www.mahutcenter.org/index.php?tlng=hebrew>

4. לגבי מקום הגברים, - זהו, כמובן, מקום קריטי. בכל ההיסטוריה, מאבקי שחרור של מיעוטים, כולל מאבקים של נשים, הצליחו בזכות תמיכה של חברים מן הקבוצה הדומיננטית. בהקשר של נשים בעוני, הגברים אינם מקרה מייצג של קבוצה דומיננטית. גם הם על פי רוב סובלים מהדרה רב-ממדית (על רקע אתני, לאומי, מעמדי, וכדומה). תהליך נכון של העצמה יגייס את הגברים ולא ישאיר את הנשים לבד. אין כאן כל ספק. הגברים יצטרכו לעבור תהליך לא פשוט של שינוי החוזה המגדרי, בדיוק כמו שהנשים צריכות לעבור תהליך מנטלי מאתגר בעניין זה.

שימו לב שבמדגם שלי חצי מהנשים היהודיות חיו ללא גברים במשק הבית שלהן, כך שלא הייתה להן ברירה אלא להסתמך על עצמן כלכלית. המקרה של נשים ערביות שונה, משום שרובן (90%) היו נשואות. כמו כן, גברים ערבים בגילאי הביניים סובלים מאבטלה בממדים אדירים. כך שאין ברירה אלא שהנשים תצאנה לעבודה, אבל תהליך נכון אין ספק שצריך שתהיה לו פרספקטיבה משפחתית הוליסטית.

5. ולשאלה האחרונה: ודאי שכן. בין הדברים הבסיסיים החסרים לנשים הללו הם משאבי הון אנושי ותרבותי "רלוונטיים". יש להן משאבים, כולל קשרים, אבל הם לא רלוונטיים לפרנסה, משום שכוח הקנייה של הקהילות שלהן (כפי שאני כותבת במאמר) הוא חלש מלכתחילה, וכדי לפרוץ הן צריכות לסגל לעצמן קודים תרבותיים וידע בלתי פורמלי שיאפשר להן להצליח בסביבות עשירות יותר.

שמחתי להשתתף בדיון.
בברכה, עמליה.

מרכז ידע אשלים מודה לד"ר עמליה סער על שיתוף הפעולה ועל הנכונות לפנות מזמנה על מנת לענות על שאלותינו.

תודה מיוחדת לעינת ארוך (ראש תחום תכניות משלימות בקהילה), לנויא ברעם (מנהלת תכנית יזמות ותעסוקת נוער) ולשלומי כהן (מנהל תכניות נוער מנותק ומסגרות חוץ-ביתיות) מיחידת ילדים ונוער באשלים על הדיון המקצועי והמהנה, על הרחבת האופקים ובעיקר על תרומתם הרבה והמשמעותית להתנעת שיח עמיתים באמצעות כתב העת.

יומן שדה

מסע בעקבות "חיבוקי": תרפיה "בחיבוקי" לילדי יפן

פלורה מור ושי חן גל

ד"ר פלורה מור, ראש תחום בכיר, התערבויות חינוכיות, היחידה לילדים ונוער, אשלים
ד"ר שי חן-גל, פסיכולוג קליני, פרויקטים בתכניות חינוך וטראומה, אשלים

*רשימה ביבליוגרפית מלאה מופיעה בגרסה האלקטרונית של המאמר, באתר האינטרנט של אשלים.

תקציר

תרפיה באמצעות "חיבוקי" היא שיטת טיפול פסיכולוגית ייחודית, שפותחה בישראל, לטיפול בילדים נפגעי לחץ וטראומה בתקופת מלחמת לבנון השנייה ובעת מבצע "עופרת יצוקה". שיטת טיפול זו סייעה גם לילדים ביפן להתמודד עם הטראומה שבעקבות אסונות הטבע, שפקדו את המדינה - רעידת האדמה והצונאמי, שאירעו בחודש מאי 2011. מאמר זה עוסק בתיאור תהליכים של ייצוא ידע מישראל לעולם: ייצוא שיטת התרפיה באמצעות בובת "חיבוקי" לטיפול בנפגעי טראומה ביפן. זאת, באמצעות אנשי מקצוע של עמותת אשלים-ג'וינט ומשרד החוץ, שנסעו בחודש אוגוסט 2011 ליפן.

שיטת הטיפול באמצעות בובת "חיבוקי" פותחה על ידי אשלים-ג'וינט ישראל, בשיתוף משרד החינוך-שפ"י (שירות פסיכולוגי ייעוצי) והחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב. התכנית מתבססת על הניסיון הישראלי במלחמת לבנון השנייה, כאשר עלה צורך לסייע למספר רב של ילדים שנמצאו במצוקה ובחרדה. לשם כך, נבנתה תכנית ייחודית, העושה שימוש בבובת "חיבוקי", שהיא בובה פרוויתית, עם ידיים ארוכות ומחבקות ועיניים עצובות. התכנית התאפשרה הודות לתמיכתן של הקהילות היהודיות בצפון אמריקה.

בובת "חיבוקי" היא בובת כלבלב רכה וארוכת זרועות, שיכולה לחבק את הילד ולהיצמד אליו. הילדים מטפלים בבובה, מזדהים איתה, ובעקיפין מטפלים במצוקותיהם. בין השנים 2006 ועד 2011, סייעה ההתערבות בעזרת "חיבוקי" להמוני ילדים שנקלעו למצוקה נפשית. זאת, בעקבות השהות במקלטים, שנכפתה על תושבי הצפון, הפינוי לאוהל בניצנים, מלחמת לבנון השנייה, שפרצה בקיץ 2006, ולאחריה מבצע "עופרת יצוקה" וטילי הקאסמים שנחתו על שדרות ויישובי עוטף עזה. התכנית פועלת כיום באזור הכרמל, בעקבות השריפה הגדולה (נובמבר 2010), שבה נספו 44 אנשים ובתים רבים עלו באש. בסך הכול, כ-50,000 ילדים בישראל, בגילאי הגן, באזורים הנזכרים למעלה, הסתייעו ב"חיבוקי" כחלק מתהליך ריפוי מתמשך.

הצגת התכנית לילדי הגן נעשית באמצעות סיפור המסגרת, המסופר על ידי הגנת וצוות הגן: "יש לנו פה חברים טובים מאוד. אנחנו קוראים להם 'חיבוקי', כי הם מאוד אוהבים לחבק ואוהבים שיחבקו אותם. אני רוצה להכיר לכם את 'חיבוקי'. חיבוקי הוא חבר חמוד מאוד, ובדרך כלל הוא עליז ושמח, ואוהב חברה. בזמן האחרון הוא נראה לי קצת עצוב, ואולי הוא מפחד. נראה לי, שהוא עצוב, כי אין לו חבר טוב שישחק אתו, ישמור עליו ביום וישן אתו בלילה. שמעתי שבגן הזה יש הרבה חברים טובים ובאתי לבדוק מי מכם ירצה להיות חבר של 'חיבוקי'."

ההנחיה לגנת ולצוות היא להזמין את הילדים באופן אקטיבי להשתתף במשחק ולעודד את כל ילדי הגן להצטרף. על הילדים לאותת על רצונם להשתתף. עם זאת, אם ילד נמנע מלהצטרף ומתעקש על כך, אין להכריח אותו, אלא לחפש קרבה אליו ולהבין את משמעות הימנעותו מלקחת חלק בחיי הגן. אם תתחזק הידיעה, כי בסרבנותו הילד מבטא מצוקות רגשיות עמוקות, המבוגר האחראי יקבל עזרה כיצד לתקשר עם הילד ובמידת הצורך אף יינתן לילד סיוע תרפויטי, כגון תרפיה באמנות או טיפול פסיכולוגי, בשילוב הדרכת המבוגרים הדואגים

לצרכיו בשגרה. בסיום פעולת תיווך המשחק ב"חיבוקי" על ידי צוות הגן, יוזמנו הילדים למשחק חופשי עם הבובה, באמצעות דברי הגננת והצוות:

"ילדים, 'חיבוקי' חבר אישי שלכם וילך אתכם הביתה... תזכרו, 'חיבוקי' הוא חבר חמוד מאוד, ובדרך כלל הוא עליז ושמח, ואוהב חברה. בזמן האחרון, הוא נראה לי קצת עצוב, אולי הוא מפחד. נראה לי, שהוא עצוב, כי אין לו חבר טוב שישחק אתו, ישמור עליו ביום וישן אתו בלילה. שמעתי שבגן הזה יש הרבה חברים טובים, ובאתי לבדוק מי מכם ירצה להיות חבר של 'חיבוקי'."

התכנית כוללת שני שלבים: השלב הראשון הוא מניעת קצר מועד ואילו השלב השני הוא טיפולי וארוך טווח. ייחודיות התכנית בכך, שהיא מסייעת לילדים בגיל הגן, שנחשפו לאירועי לחץ וטראומה, להתמודד עם פחדים ומצוקות, מבלי שיתיוגו. היא מתקיימת כהתערבות מיידי, המעניקה לילדים בסביבתם הטבעית, בגן ובבית, אמצעי ידיותי לעבד את פחדיהם וחרדותיהם. מהלך ההכשרה וההדרכה למבוגרים האחראים על רווחת הילדים - הורים, גננות ואנשי מקצוע התומכים בגנים - הוא פשוט ומתבסס על הקשרים הטבעיים של הילדים בשגרת התפתחותם.

ההתערבות מבוססת על העיקרון, שהתמודדות אקטיבית של ילדים במצבי לחץ מונעת מצוקה ויוצרת הסתגלות טובה יותר. הרעיון העומד בבסיס התכנית הוא, שכאשר ניתן לילד תפקיד פעיל לטפל בבובה, בפחדיה ובסבלה, הילד משליך את קשייו ומצוקותיו על הבובה ובאמצעות הטיפול בה הוא בעצם מטפל בעצמו. העברת האחריות לילד כמטפל בבובה עשויה לשנות את תפיסתו העצמית: מילד הנמצא במצוקה לילד האחראי על הטיפול בבובה. ההתערבות ממירה את ההתמקדות של הילד ממצוקותיו להתמקדות במצוקות של "חיבוקי", שבו הוא מטפל ואתו הוא יכול להזדהות. בכך ההתערבות מסייעת בעקיפין לילד לטפל בעצמו.

במהלך השנים התפתחה התכנית לתכנית כוללת, שיש בה פעילות ישירה עם הילדים בגן באמצעות משחק ב"חיבוקי", הדרכת גננות, הורים ואנשי מקצוע. כמו כן, התכנית כוללת איתור ילדים הזקוקים לטיפול מתמשך, שלהם ניתן סיוע משלים באמצעות תרפיה באמנות או טיפול פסיכולוגי, בשילוב הדרכה ותמיכה טיפולית בהורים.

הרציונל המחקרי

ילדים עלולים להיפגע מאירועים, מהתרחשויות וממצבים המערערים את תחושת הביטחון והיציבות הבסיסית שלהם. הקשיים של ילדים בעיבוד מצבים טראומטיים עשויים לבוא לידי ביטוי במגוון התנהגויות (תלונות סומאטיות, קשיי שינה, התנהגויות רגרסיביות, ועוד). הדמויות המגדלות והמחנכות לא תמיד ערות לקשר של התנהגויות אלה לאירועי הטראומה ולעתים אף עסוקות בניסיון להתעלם מהן או למתנן. המחקרים בספרות המקצועית תומכים בחשיבות העזרה והתמיכה לילדים, כדי שיתגברו על מצוקותיהם ועל התגובות הפוסט-טראומטיות שלהם. ממצאי המחקר על ילדים נפגעי לחץ וטראומה מצביעים על שלושה יסודות עיקריים, המביאים לריפוי ולהחלמה של ילדים:

1. החזרת הנוכחות הטבעית של המבוגרים המגדלים לחיי הילד: ילדים, המתגברים על מצבי טראומה, עושים זאת בעזרת מבוגר הזמין להם בחיי היומיום. ילדים זקוקים לעזרה בהבנת החוויה הטראומטית וביצירת אינטגרציה של החוויה בסכמות הקיימות אצלם. התפתחותם של ילדים בעקבות מצבי טראומה עלולה להיפגע כאשר מצבים אלה אינם מתווכים על ידי הדמויות המגדלות המשמעותיות בחייהם. הנטייה של הדמויות המגדלות להימנע מלעסוק בתכנים אלה עלולה למנוע מהילד את ההזדמנות להעריך את המצב, לארגן את המציאות, לתקן תפיסות מוטעות ולווסת רגשות חזקים. ההימנעות ממגע נסתרת לעתים מעיניו של המבוגר עצמו ולובשת צורה של מעשיות יתר וצמצום רגשי. הרחבת יכולתו של המבוגר להתמודד עם מצבי טראומה ואובדן קשורה בנכונותו להרחיב את המרחב הפנימי שלו ולהיות במגע עם המקומות הכואבים.
2. פיתוח יכולתם של המבוגרים לעודד את הילד להיות פעיל ולקחת אחריות: התערבות ב"חיבוקי" מאפשרת לילד להפנות את הקשב מעיסוק בפגיעות שלו לעיסוק בטיפול בבובה. ההתערבות גורמת לילד הטיה של הקשב ממצוקתו ומתהליכי החשיבה והדימויים השליליים הקשורים למצב הלחץ שבו הוא נתון לבובת "חיבוקי", שבה הוא מטפל. התפקיד של הילד בטיפול בבובה והאחריות שהוא לוקח על עצמו מובילים

להתמודדות פעילה (active coping) אשר עדיפה על פסיביות ועל חוסר אונים. התמודדות זו מעניקה לילד "תדלוק" לתחושת הערך העצמי, כיוון שהיא מעבירה לו תחושה של בגרות ואחריות, תחושה שסומכים עליו. יכולתו של הילד להזדהות עם דמויות משחק ולהשליך עליהן את רגשותיו, מאפשרת לו מתן ביטוי ופורקן לפחדיו ולדאגותיו מבלי לתייגו כ"פחדן" או כ"בעייתי" (Garbarino & al, 1992).

3. עידוד המשחק הספונטני של הילדים, המסייע להתמודד עם איומי המציאות: הכרה בתרומתם של המשחק, היצירה והלמידה לבריאות הנפש של הילד, מרחיבה את התודעה של המבוגרים לביטוי הפגיעה בפונקציות התפתחות אלו ואת מקומם בליווי המרפא את הקושי של הילדים לשחק, ליצור וללמוד. בעקבות מצב של אסון וסכנה, העולם החיצוני המקיף את הילד ואשר בזכותו אפשר היה לשחק "בכאילו" ולחוות פחדים, צרכים ומשאלות, אינו בטוח יותר. הגבול שבין המציאות לבין הדמיון מיטשטש, הכול הופך לעיסה אחת מפחידה ולא מובנת, המונעת מהילד להיות פנוי למשחקים, בהתאם לגילו (Cohen, E. 2006).

תכנית ההתערבות "תרפיה בחיבוקי"

התכנית מכוונת להגביר את נוכחות המבוגרים, הנמצאים בקו הראשון עם הילדים ולחזק את הקשרים הטבעיים של הילדים בשגרת התפתחותם. על ידי כך מתגברת תחושת המוגנות בקרב הילדים, החשופים למצבים משבריים וטראומטיים. המטרה היא להעצים את הנוכחות ואת המעורבות של ההורים ואנשי החינוך בחיי הילדים, כדי לחזק את חוסנם בעתות משבר וטראומה.

בעזרת תהליכי הדרכה, התכנית מסייעת לאיש החינוך ולהורה להתמקם במקומות שהנטייה הטבעית היא לברוח מהם, בדיוק ברגעים שבהם נפגעת הנוכחות החיה של המבוגר. התכנית פועלת לגייס את המבוגרים המגדלים הטבעיים: מחנכים, הורים ודמויות מגדלות אחרות, בתמיכה של אנשי מקצוע מתחומי החינוך ובריאות הנפש, לתמוך בהתפתחותם של הילדים, המעוכבת בשל חשיפתם למצבי לחץ וטראומה. התכנית מתייחסת לשלוש קבוצות של ילדים:

קבוצה 1 (כ-70% מהילדים): קבוצה זו מתאפיינת ברמת חוסן גבוהה וביכולת למשחק ספונטני תחת ליווי מרגיע של המבוגרים ובסביבה מוגנת. אלה הם ילדים אשר כתוצאה מהמציאות החיצונית נמצאים במצבי מצוקה ולחץ, אך תחושת ה-background of safety נשמרת ועמה יכולת המשחק, שלא נפגעה. בעזרת דמויות ההתקשרות המגדלות - הורים ומטפלים, הילדים יכולים לעשות מעברים מהירים מהמשחק ב"חיבוקי" ובאובייקטים אחרים לתפקוד רגיל במציאות. עבור קבוצה זו יש בשלב א' של התכנית יסוד מרפא.

קבוצה 2 (כ-25% מהילדים): ילדים אלה מתאפיינים בפגיעה חלקית וזמנית ביכולת המשחק הספונטני שלהם. הם נמצאים במקום לא בטוח, אך כזה שעדיין מאפשר תנועה ספונטנית עם עידוד ותמיכה של המבוגרים המגדלים. בעזרת דמויות ההתקשרות המגדלות - הורים ומטפלים - הילדים יכולים לעשות מעברים מהירים מהמשחק ב"חיבוקי" ובאובייקטים אחרים לתפקוד רגיל במציאות. כאשר נשמרת הנוכחות וההתעניינות הטבעית של המבוגרים בעולמם של הילדים ובעזרת העידוד וההתעניינות של הגננת וההורים, הם יכולים לחזור לעצמם אט אט ולהחלים מפציעיהם.

קבוצה 3 (כ-5% מהילדים): ילדים אלה מתאפיינים בשלושה דפוסי משחק מקובעים ובלטיים: (1) משחק ריג'ידי ורפטטיבי; (2) עיסוק תוקפני או הרסני; (3) הימנעות ממשחק. אנשי החינוך וההורים מכוונים ללמוד, שלא לאלץ את הילד להגיע למקום שהוא לא נמצא בו ועם זאת, לקבל הכוונה כיצד להתמקם באזורי התפקוד והסקרנות של הילד - באזורי החיים שלו.

לעתים, חיוני שלגנת תצטרף דמות חינוכית-טיפולית מיומנת (מטפלת באמנות), שמהווה חלק אינטגרלי מצוות הגן. מטפלת זו מחלקת את זמנה בין תרפיה קבוצתית עם הילדים, שאותרו כבעלי צרכים מוגברים, לשעות עם ההורים והגננת ומרחיבה את הכוח התרפויטי של סביבת הגדילה הטבעית. המטפלת מתמסרת לטיפול השלם בילד ותומכת במבוגרים הסובבים אותו, היא מצטרפת לצוות הגן ומרחיבה את פעילות הגן באופן טבעי. לרשות הגננת עומדת דמות משמעותית, עמה היא יכולה לחלוק את האחריות והעול המונחים על כתפיה. כאשר מזוהה ילד, שהטיפול המשולב של הגננת עם המטפלת באמנות לא עזר לו, נכנס לתמונה פסיכולוג קליני, המטפל בילד בצורה מערכתית, בגן ובבית.

חיבוקי ביפן: חוויה מקצועית בלתי נשכחת

הקשר עם יפן התחיל לאחר שדניאלה הדסי, מטפלת בבובות ישראלית, הביאה לידיעתה של פרופסור הרה מיפן את שיטת "חיבוקי" ואת הפוטנציאל הטמון בה לריפוי המוני ילדים שנפגעו ביפן מאסון הטבע שפקד את המדינה במאי 2011. דניאלה חשפה בפני הפרופסור את הנכתב על אודות יעילותה והצלחתה של השיטה בכתב עת מדעי בינלאומי. החשיפה של היפנים לשיטה, המתבססת על טיפול בטרואמה בסביבת ההתפתחות הטבעית של הילדים - במסגרת החינוכית (מור, לוריא, חן-גל וסימן טוב, 2011; Sadeh & Hen Gal, 2008), הביאו לפנייה לשגרירות ישראל ביפן לסייע. תוך זמן קצר נרקמה יוזמה למשלחת, שחבריה הם אנשי מקצוע מובילים בפיתוח מענים לילדים נפגעי לחץ וטרואמה, כותבי מאמר זה, עובדי אשלים-ג'וינט ישראל, וכן מטעם משרד החוץ ומשרד החינוך - דניאלה הדסי, מטפלת בבובות..

עמותת אשלים-ג'וינט ישראל נרתמה ברצון לבקשה לתמוך בילדים נפגעי אסון הצונאמי בעזרת תרפיה ב"חיבוקי". העמותה התנסתה בשנים האחרונות בייצוא ידע על מספר פרקטיקות אפקטיביות (Best Practices), שפותחו בשיתוף משרדי הממשלה - משרד החינוך, הרווחה, הבריאות והמוסד לביטוח לאומי.

ד"ר רמי סולימני, אשר תחת ניהולו פותחה שיטת התרפיה ב"חיבוקי", ראה בפנייה של גוף מקצועי מיפן לארגון ג'וינט-ישראל, הכרה בתרומה של חוכמת השדה לשלומות (Well Being) של ילדים פגיעים לסיכון בארץ ובעולם. וכך, יצאנו (כותבי מאמר זה) בתחילת אוגוסט 2011 לביקור ביפן, במהלכו הכשרנו בשיטת "חיבוקי" מורים, גננות, אחיות ואנשי מקצוע נוספים אשר באים במגע עם ילדים הנמצאים במצבי פוסט-טרואמה. הגענו ליפן עם חששות ואי-ודאות. העצות של פרופסור יעקב רז, חוקר ידוע של תרבות יפן, הועילו לנו מאוד. לדבריו "בובות זה בתרבות היפנית, לכו על זה. זאת מסורת עתיקה ותהיו מעשיים." כך היה. נדהמנו מהחיבור שהתרחש בעיר החוף הצפון-מזרחית אופונטו (Offunato) בינינו לבין אנשי מקצוע במקום. הגענו למחנה טיפול מאולתר ונזכרנו במחנה שבניצנים ולמרות שהזזהרנו, כי לא נובן בשל פערי התרבות, חשנו אחרת מהתחלה. אולי כי משהו מכל זה הזכיר לנו מה שאנחנו עברנו בישראל. כך, בפשטות, הכול התחיל. הצוות המקצועי היפני תקשר והבין אותנו ונוצר חיבור אנושי חזק. כל מה שקרה מאז ההתערבות בעיר אופונטו השפיע על הכנסים המקצועיים שהיו לאחר מכן. במסגרת ועידת JPTA השנתית, שהתקיימה זו השנה החמישית בטוקיו, קיימנו סדרת הרצאות, מפגשים וסדנאות לקהל רחב של אנשי מקצוע ואנשי חינוך, כמו גם לילדים ולהורים בצפון יפן. עם זאת, עדיין ישנם הבדלים נסיבתיים ותרבותיים בין אזרחי ישראל לאזרחי יפן. כך, לדוגמה, שאלה אחת האימהות בסדנה: "מה אומר לילד שלי כששוב האדמה רועדת והוא שואל אם יבוא עוד צונאמי?" אל מול שאלות כאלה, יש צורך לעשות התאמות תרבותיות על ידי אנשי המקצוע המקומיים. ברור שהמודל אשר פותח בישראל מתאים לתרבות הישראלית ולילד הישראלי. התרבות היפנית שונה, ולכן לימדנו את אנשי המקצוע המקומיים את רציונל הטיפול, והם עושים את ההתאמות הרלוונטיות לתרבות שלהם.

פרופסור מישיקו הרה, ראש הארגון המקומי המארח, JPTA (Japanese Puppet Therapy Association), שמעה עלינו באמצעות המטפלת בבובות, דניאלה הדסי. אולם, רק כשהגענו ליפן היא הבינה את פוטנציאל השיטה ואת יכולתה לעזור לילדים המקומיים, המתמודדים עם אירוע שלא הסתיים. תגובתה של פרופסור הרה לביקור הייתה מאוד חיובית. היא אמרה: "אמנם אנחנו רק באמצע הביקור, אבל ללא ספק הניסיון הישראלי עורר עד כה הד חזק ועוצמתי, בעיקר הצורך להטמיע את שיטת 'חיבוקי' בגני הילדים ביפן. הצוות הישראלי גילה מקצועיות, יצירתיות ויכולת הסתגלות בלתי רגילה, תוך רתימת הטרואמה הלאומית הישראלית על מנת לסייע לנו, הנמצאים בחצי השני של העולם. אני מלאת הוקרה והערכה על כך."

ראוי לציין, כי סיוע זה, שמעניק הג'וינט העולמי, הוא חלק ממערך שלם, שהארגון מפעיל למתן סיוע הומניטרי לאזורים שנפגעו מאסונות טבע. באשר ליפן - היה מאוד מורכב להגיש סיוע למדינה זו וליצור קשר עם ארגוני החברה האזרחית שבה. ארגון הג'וינט, כארגון יהודי, יצר קשר עם הקהילה היהודית ביפן. המונה כ-2,000 איש, וזו סייעה ביצירת הקשרים הראשוניים עם ארגונים מובילים של החברה האזרחית ביפן, דוגמת JEN ו-NIPPON. הסיוע שהג'וינט הגיש נחלק לפעולות מיידיות, כמו אספקת תרופות, מזון וציוד הומניטרי בהיקף של מיליוני דולרים, שהגיעו מקופת תרומות מיוחדת של הפדרציות היהודיות בצפון אמריקה, לצד סיוע מתורמים פרטיים. בטווח הארוך, הג'וינט ביצע פעולות מגוונות לטובת התושבים באזורי האסון, ביניהן הקמת מרכזים קהילתיים,

שבהם ניתנים שירותי ייעוץ פסיכולוגי וסביבה חברתית משותפת. הג'וינט אף סייע לצה"ל בהקמת בית חולים שדה, אשר שימש יפנים רבים לעזרה ראשונה מיידית לאחר האסון. על כך קיבל הג'וינט תעודת הוקרה מצה"ל, בטקס שנערך לאחרונה במפקדת קצין רפואה ראשי.

ג'ודי עמית, מנהלת תכניות סיוע בינלאומיות בג'וינט (אגף IDP - International Development Program), אחראית לפעולות סיוע הומניטריות בינלאומיות רבות של הג'וינט העולמי, כמו גם על המשלחת הזו ליפן. עמית אמרה, כי: "התגובות עד כה לביקור ביפן הן מדהימות. ארגון הג'וינט העולמי ימשיך לקדם מאמצים יהודיים וישראלים להתמודדות עם אסונות בינלאומיים. מדובר בארגון הומניטרי ותיק ומנוסה, המציין בקרוב 100 שנים להיווסדו, אשר צבר ניסיון ארוך טווח בשיקום לאחר אסונות טבע." ארגון הג'וינט מעורב גם בעבודות שיקום ורווחה בניו-זילנד ובהאיטי, מאז רעידות האדמה שהתרחשו במדינות אלה, היה מעורב בפעילות השיקום בפקיסטן ובצ'ילה לאחר רעידות האדמה בשנת 2010, וכן בתאילנד, סרי לנקה, אינדונזיה, הודו והאיים המולדביים, לאחר הצונאמי, שפגע באוקיאנוס ההודי ב-2004.

תחנות משמעותיות בביקור ביפן

א. ישיבת היכרות עם פרופסור הרה, ראש ארגון ה-JPAT (Japanese Puppet Therapy Association) וצוותה

פרופסור הרה היא רופאה פדיאטרית, המתמחה בסיוע לילדים בסיכון, ראש ארגון ה-JPTA, מנהלת קרן לרווחה הלאומית לילדים מוגבלים, מכהנת כפרופסור באוניברסיטת Gumma שבטוקיו ועובדת בבית החולים האוניברסיטאי TWMU. היא פעילה מאוד בסיוע הומניטרי לילדי יפן, ידועה, מקובלת ומוערכת על ידי קשת רחבה של אנשי מקצוע ואחרים. למדנו במהרה, כי מפעלה הוא מוסד למען ילדים בסיכון. פרופסור הרה פועלת במספר זירות בו-זמנית, מטפלת בתינוקות חולי פוליו, שהוריהם נטשו אותם בבית החולים, מפתחת מענים לילדים עם קשיי למידה, בעיות רגשיות ובעיות התפתחות וכדומה.

במהלך המפגש עם פרופסור הרה ואנשי צוותה הכרנו את ארגון ה-JPAT ואת הפעילות הענפה שלו ביפן בנושא תרפיה בבובות. מדובר בארגון מרכזי ביפן בתחום הטיפול בילדים ובני נוער, שחברים בו מורים, גננות, רופאים, אחיות ופסיכולוגים קליניים. אחדים מחברי הארגון משמשים בתפקידים בכירים והם בעלי עמדות מפתח במוסדות שונים, בממשלה, באוניברסיטאות, בבתי חולים, בבתי ספר, במרכזים להתפתחות הילד וברשויות מקומיות. במהלך הפגישה הצגנו לצוות של הארגון את עקרונות ההתערבות של "חיבוקי" ואת דרכי הפעולה שלנו בארץ בהתמודדות מול אירועי לחץ וטראומה שונים. נראה היה, כי יש עניין, אך התעוררו גם שאלות רבות באשר להיתכנות המהלך ביפן, בעיקר בשל הבדלים במבנים הקיימים ביפן והקשורים לבעלי המקצוע הרלוונטיים בתחום הטיפול והתרפיה.

ב. השתתפות בכנס השנתי של ארגון ה-JPTA באוניברסיטת Saitama שבטוקיו

ארגון ה-JPTA מארגן אחת לשנה כנס שנתי מרכזי, בהשתתפות חברי הארגון. השנה, הכנס נערך בטוקיו והוקדש לטיפול במצבי לחץ בקרב ילדים ובני נוער על רקע האסון שאירע ביפן במהלך חודש מרס. בכנס השתתפו כ-150 רופאים, אחיות, מחנכים, גננות, אנשי אקדמיה ופסיכולוגים קליניים. במהלך הכנס שמענו דיווחים רבים מצד אנשים שעובדים באזור האסון על מצבם של הילדים ובני הנוער, שחוו את הטראומה, ועל התערבויות שונות הנעשות באזור. המשתתפים תיארו את שני האיומים המרכזיים: מצד אחד, אזור האסון של הצונאמי וההרס הנורא הקיים בו, ומצד שני, האסון הגרעיני והפחד מפני השלכות הקרינה הקיימת באזור. באופן לא רשמי הם שיתפו אותנו במלכודת שבין התרבות היפנית, המחייבת עסקים כרגיל ואיפוק לאומי לבין מצוקות אנושיות כבדות, שעלולות להישאר ללא מענה.

נראה, כי העיקרון המרכזי של התכנית "תרפיה בחיבוקי", המפתח חוסן ומחזק את הילדים, עומד למעשה בניגוד לתרבות האיפוק היפנית. שכן, הילדים, הלוקחים אחריות על הכלב העצוב "חיבוקי", נהיים פעילים יותר, יוצאים מהלים ומההסתגרות, מתחזקים ומתגברים על מצוקותיהם, באמצעות העובדה שהם לוקחים אחריות על הבובה ומשתפים אותה בפחדיהם.

במהלך הכנס הצגנו את שיטת "חיבוקי" ואת העקרונות הטיפוליים המלווים אותה. ההצגה כללה מצגת תיאורטית, סימולציה, הכוללת הדגמה חיה באמצעות בובות, הקרנת סרט על "חיבוקי" וכן שיח שאלות ותשובות עם הקהל. הדברים עוררו הדים חיוביים ומשתתפים רבים הביעו את התלהבותם מהשיטה ואמרו, כי חייבים לאמץ אותה בכל אזור הצפון שנפגע וכן לבדוק את האפשרות להטמיע את עקרונותיה גם במקומות נוספים, כגון בתי חולים, גני ילדים וכדומה.

החלק האחרון של הכנס כלל, כאמור, שאלות ותשובות ודיון פתוח עם הקהל. הבנו את העניין הרב שהיה לתכנית בשל העובדה, כי בפנל, שנעל את הכנס, כמעט כל ההתייחסויות של הקהל היו לתכנית תרפיה ב"חיבוקי". כל הדברים הביעו רצון להעמיק את היכרותם עם התכנית ואת נכונותם להטמיע אותה במסגרות השונות.

ג. פגישות פרטניות עם אנשי מפתח בארגון ה-JPTA העובדים באזור הצפון

לאחר הכנס התקיימו מספר פגישות הדרכה פרטניות ובקבוצות קטנות עם אנשים המבצעים התערבויות שונות באזור הצפון, ביניהם ד"ר Shihou וד"ר Shonichi, העובדים באזור האסון. מטרת הפגישות הייתה להעמיק את הידע שלהם בתחום ההתערבות באמצעות תרפיה בחיבוקי" ולחשוב יחד איתם על דרכים שבהן יוכלו להיעזר בתכנית במהלך עבודתם בצפון.

ד. פגישה עם מר Funano, פסיכולוג קליני, הפסיכולוג הראשי האחראי על השיקום במחוז lweta וכן עם גב' Sato, פסיכולוגית קלינית, המשמשת כסגניתו

לסדנאות העבודה שנערכו בעיר אופונטו, שנהרסה כמעט לחלוטין בצונאמי, היה ערך קריטי בשל הצורך לבחון באיזו מידה ילדים, הורים, בני המשפחה ואנשי מקצוע רואים בתכנית מהלך יישומי, ההולם את צורכיהם. עברנו, זה היה המבחן של היתכנות כל היוזמה.

בחלק הראשון של הביקור, פגשנו את מר פונאנו, האחראי על הסיוע הנפשי באזור אופונטו, אזור עני, שהאסון עוד החריף את מצוקותיהן של המשפחות דלות האמצעים, המתגוררות בו. למדנו על המצוקות המרכזיות הקיימות באזור זה שנפגע מהצונאמי: ילדים רבים נשארו יתומים, הרס נרחב של אזורים שלמים, פעילויות שיקום פיזי, המתנהלות באיטיות, והיעדר התייחסות לצרכים הרגשיים. בנוסף לכך, תוארו תופעות המצוקה השונות, הבאות לידי ביטוי בקרב ילדים ובני נוער, ביניהן חרדות, חרדת פרידה, סיוטי לילה, אלימות ואף התאבדויות של נערים שאיבדו את בני המשפחה.

בחלק השני, ערכנו לצוות סדנאות, שבהן הסברנו את ההתערבות באמצעות "חיבוקי" ואת העקרונות הטיפוליים המנחים אותנו. צוות הפסיכולוגים ועובדי החינוך מאוד התלהבו והתרשמו מהתכנית ושאלו שאלות רבות, שהעידו על קליטה נכונה של עקרונות התכנית. עם סיום ההכשרה, צוות הפסיכולוגים ועובדי החינוך ציינו, כי התכנית מתאימה לרוח של יפן בשל עקרונותיה המפתחים חוסן ומעודדים התמודדות מבלי שהיא מתעלמת מהמצב הנפשי, מהמצוקות ומהצורך של הילדים לתמיכה של המבוגרים. הם הדגישו, ששיטת הטיפול שהצגנו בפניהם עשויה לסייע באופן משמעותי לילדי הצפון.

במהלך ההכשרה, חילקנו לצוותים חומרים תיאורטיים ויישומיים. כמו כן, צוות זה קיבל מראש משלוח של 120 בובות "חיבוקי", שבשלב הראשון יסייעו לקבוצות הילדים שנפגעו פגיעה קשה יותר מהאסון. הצוות קיבל הדרכה כיצד להפעיל את התכנית בגנים ובמרכזי הפינוי והתחייב על העברת התכנית למקומות נוספים, בהתאם למספר הבובות שברשותו. הצוות חש, כי יש ביכולתו להתחיל את הפעולה תוך ידיעה, שהשאלות שישאלו בעתיד יהיו קשורות יותר לתהליכים המתמשכים עם הילדים והביעו תקווה שנוכל לסייע להם להפעיל את התכנית על כל מורכבותה.

ה. סדנאות טיפוליות עם קבוצות ילדים מאזור הצפון שנפגע

הסדנאות נערכו במרכז הפינוי בעיר אופונטו ובהן השתתפו כ-15 ילדים, הוריהם וכן כ-15 אנשי צוות חינוכי וטיפולי, האחראים על התחום החינוכי במרכז הפינוי. כל הילדים שהשתתפו נפגעו מהצונאמי, בתייהם נהרסו כליל, חלקם איבדו את הוריהם וקרובי משפחה נוספים. הצוות דיווח, כי כל הילדים מפגינים התנהגות רגריסיבית

ומראים סימני מצוקה, חלקם אף אקוטיים, כגון חרדות והתפרצויות בכי, קשיי שינה, תלות יתרה והידבקות במבוגר, הסתגרות והתבודדות.

הסדנאות הדגימו כיצד אנשי החינוך מפגישים את הילדים עם "חיבוקי", כלב עצוב, הזקוק לחבר שיקל על סבלו. הסדנאות השיגו את יעדן, שכן אם בהתחלה היה ניכר כי נדרשת השקעה רבה כדי שכל ילד יאמץ את הבובה, אט-אט כולם לקחו לחיקם את הבובה. חלקם נשארו מנוכרים זמן מה וחלקם שיחקו עם "חיבוקי". ככל שחלפו השעות ראינו, כי רובם מתחברים לבובת "חיבוקי" ואף מתחילים לטפל בה. הצוות החינוכי והטיפולי ראה כיצד מעבירים את התכנית, למד את דרכי ההתערבות והתרשם עמוקות מסיכוייה לסייע לילדי הצפון.

לאחר שנסיימה הפעלת התכנית, הילדים יצאו למשחק חופשי, בעוד הצוות המלווה צופה בהתרחשויות הרגשיות המתפתחות בין הילדים ל"חיבוקי". הצוות קיבל הדרכה, במהלך המשחק של הילד עם הבובה, כיצד לבצע התערבויות טיפוליות, המבוססות על עקרונות ה-Play Therapy. ניתן היה לראות כיצד כל ילד עושה עבודה טיפולית עם "חיבוקי": ילד אחד קבר את הבובה בתוך בריכת כדורים ופניו היו זועמות; אחר טיפל בבובה ונזהר שהיא לא תקבל מכה; ילד שלישי התנדנד זמן מה כשהבובה ליד הנדנדה ולבסוף לקח אותה לחיקו ונדנד את הבובה בעדינות; ילד נוסף לא הסכים להיפרד מהבובה אפילו לא לרגע ולחש לה סודות באוזן, וילד חמישי הרביץ לבובה וניסה להכאיב לה. הצוות החינוכי למד על המשמעות הסימבולית של המשחק ועל דרכי התערבות אפשריות.

בסיום הסדנאות, אנשי הצוות החינוכי היו נרגשים ואמרו, כי הם מבינים את עקרונות התכנית וחושבים שהיא יכולה לסייע בצורה משמעותית לילדי האזור, וכי בכוונתם ליישם אותה בקרב הילדים שמגיעים למרכז הפינוי מכל האזור.

1. סדנאות הדרכה להורים וקרובי משפחה של ילדים מאזור שנפגע

גם סדנאות אלו נערכו במרכז הפינוי בעיר אופונטו. בכל סדנה השתתפו כ-15 מבוגרים, הורים וקרובי משפחה של ילדים מהאזור שנפגע. ההורים תיארו קשיים רבים, הדומים לאלה שאנו מכירים מהורים בדרום הארץ. בין הקשיים שההורים העלו התמודדות עם שאלות כמו: האם הצונאמי יכול לקרות שוב? וכן התמודדות עם חרדות פרידה של ילדים, תחושת אשמה של ההורים עצמם, ביטויי אבל בקרב הילדים וקרובי המשפחה וכדומה. המשתתפים בסדנאות קיבלו הדרכה כיצד ניתן לסייע לילדיהם באמצעות "חיבוקי" בבית ובכל מקום. גם צוות הפסיכולוגים השתתף בסדנאות ולמד את עקרונות ההתערבות והסיוע להורים באמצעות הבובה.

כמה מהסוגיות שעלו במהלך ההדרכה להורים מלמדים, כי קיים פוטנציאל רב לתמוך במבוגרים ולסייע להם להיות משענת משמעותית עבור הילדים נפגעי האסון. לאחר שהוסבר להורים, שכל ילד מתקשר לחפץ (אובייקט מעבר), המנחם אותו מתסכולי היוםיום ומהיעדרות האם, הזמינה כולה לצרכיו, נתבקשו ההורים לשתף בחפצי המעבר של ילדיהם. מהלך זה נועד לברר את הסמנטיקה הקיימת של ההורים ביחס לצורכי ההתפתחות של ילדיהם וגם להפשיר את האווירה לפני שמדברים על מצבי מצוקה מעיקים אישיים.

לאחר רגעי שתיקה ומבוכה והדרכה נוספת מאיש צוות הגן, החלו ההורים לשתף פעולה. אחת האימהות אמרה "שמיכה" ושאלה האם זו משמשת לאותה פונקציה, כי היא מזכירה חום של אימא והיא רכה. אישה אחרת אמרה "בובה" והסבירה שלבתה יש כמה בובות, אבל לאחת היא קשורה באופן מיוחד. היא הוסיפה, שאם משהו מזכיר את אימא - זה נותן עוד יותר תחושה של נחמה.

למשתתפים בסדנה הוסבר, שלאחר זמן מסוים, הילד נפרד מהחפץ ויכול לנחם את עצמו בלעדי אותו החפץ, אך אם ממהרים לקחת את החפץ זה עלול לתסכל את הילד. אחת הסבתות אמרה, שעכשיו היא מבינה, כי היה מוקדם מדי לסלק את המוצץ של הילד.

לאחר הסדנה, ההורים והגננות ציינו, כי הם מכירים עתה את התופעה של "אובייקט מעבר" ומבינים את משמעותה בחיי הילדים. הם הוסיפו וציינו, כי עכשיו הם גם מבינים למה בובת "חיבוקי" יכולה לסייע למצוקות של ילדיהם. הגננת ריכזה את האווירה ואמרה, שזאת הזדמנות לספר מה עובר על הילד ולקבל סיוע. בעקבות כך, ההורים וקרובי המשפחה החלו, לפי תור, לשתף את הנוכחים במצוקות ילדיהם ובחיפוש הדרך לסייע להם.

ז. סיפורים מהמפגש עם ההורים

אם אחת אמרה, שאמנם אף אחד לא נהרג במשפחתה, אבל הבית נהרס כליל. למזלה, הילדה הקטנה הייתה בגן וכך ניצלה, אך הכול נהרס. מאז הבת מאוד תלונית ולא נותנת לאם להתרחק ממנה. הילדה לא עוזבת אותה לדקה ושום דבר לא מנחם אותה. היא שאלה, כיצד ניתן לעזור לילדתה עם "חיבוקי". הוסבר לאם, כי התקשרות לחפץ מעבר, דוגמת "חיבוקי", תעניק לבתה בהדרגה תחושת ביטחון והיא תלמד להיות פחות תלונית. הילדה תיקח אחריות על הבובה העצובה ובכך תשתף אותה במצוקותיה. באופן שבו היא תנחם את הבובה, היא למעשה תנחם את עצמה. לכן, כל מה שעל האם לעשות הוא לעודד את הילדה לקחת אחריות על הבובה בלי להפעיל לחץ, להיות קשובה לפעילות שמתרחשת בין הילדה לבין הבובה ובכך ללמוד יותר על מה שמתחולל בנפשה של הילדה ולשוחח איתה באמצעות הבובה. למשל, אם הילדה תאמר: "חיבוקי, אתה מפחד לישון לבד... אל תדאג תישן לידי", האם יכולה בבוקר להתעניין ולשאול "מה שלום חיבוקי? הוא ישן טוב...?"

סבתא אחת סיפרה, כי הנכד שלה נשאר לבד וכולם אומרים לו שהוא עכשיו גדול ויש עליו אחריות, אבל הוא עדיין ילד והוא מאוד בודד, אולי "חיבוקי" יכול להיות לו לחבר.

אחת האימהות דיברה על קשיי שינה וציינה, כי מאז האירוע הילד שלה מתקשה לישון. עודדנו אותה להעניק לילד את האפשרות לטפל בקשיי השינה שלו בעזרת "חיבוקי". לומר לילד, כי "חיבוקי" מאוד עייף ולא מצליח לישון. הוא זקוק לחבר שיעזור לו. הדגשנו, שהשינוי מתרחש בהדרגה. נראה היה שההורים מבינים את אט את רוח השיטה.

אם אחרת ציינה, כי מטריד אותה שבכל פעם שיש רעידות, ויש הרבה כאלה, והילד בא ומסתכל עליה בעיניים מבוהלות ושואל אותה האם הולך להיות עוד צונאמי והיא לא יודעת מה לענות לו.

שאלות כגון אלה מוכרות לנו גם מתושבי הדרום. בכל אזעקת "צבע אדום" הילדים שואלים אם הבית ייהרס, המכונית תיפגע או חלילה אבא ייפצע. כמו שאנחנו לא יכולים להבטיח לילד שהאזעקות לא יישמעו עוד, כך גם הם אינם יכולים להבטיח שהצונאמי לא יחזור. אין להכחיש את המציאות. יש לתת לילד תחושה שהוא בטוח ולנחם אותו: "יש לנו מקלט... אנחנו מוגנים". הסברנו, שגם ילדים שלא מדברים יכולים, בעזרת "חיבוקי", לבטא את החרדות הפנימיים שלהם, כך שההורים יכולים להבין את נפשם של הילדים ולהגיב תגובות שלא מסתירות את המציאות, אלא מעניקות תחושת ביטחון שההורים אחראים עליהם ושומרים עליהם.

ח. סדנאות הכשרה עם הצוות החינוכי של מרכז הפינוי לאחר שחוו את יישום התכנית הלכה למעשה עם ילדים, משפחותיהם ומטפליהם

הסדנאות נערכו במרכז הפינוי בעיר אופונטו. במהלך הסדנאות, הצוות החינוכי למד את עקרונות התכנית וכן הוקדש זמן לשאלות ולתשובות ולדיון פתוח לצורך העמקת הידע. כיוון שחברי צוות היו שותפים למהלך ההדגמות של העברת התכנית לילדים ולמשפחותיהם וחוו בעצמם כיצד הילדים נרתמים למשחק ב"חיבוקי" ומאמצים אותו לחיקם, הלמידה הייתה בעלת משקל רב והדיון מעמיק. כמו כן, חשנו כי בשלב זה הצוות מוכן יותר לשתף במצוקות של האוכלוסייה, שבה הוא תומך. זאת, בעקבות ההבהרה שלנו, כי כדי לתמוך בסבל של האחר עליך להישאר מחובר לכאב ולאובדן. הדברים לוו בהקרנת שקף, שבו אחת הגננות בישראל אומרת: "אי אפשר ללוות אדם באבל שלו אם אתה בורח מהאבל שלך. אני לא יכולה להרשות לעצמי לא לנסות ולהבין מה זה בשבילי. אסור לוותר על עצמך. צריך לנסות להבין, עם כל הקושי והרתיעה... אחרת אין אפשרות לגעת באמת ולעזור".

לאחר שנתנו למשתתפים את הרשות לחבור לרגשותיהם, אמרה הפסיכולוגית הקלינית הראשית, שמאוד הרשימה אותנו בנחישות שלה להביא את הילדים ומשפחותיהם למקום מבטחים: "יש הרבה אנשים שבאים לאזור האסון אבל כולם עוזבים בסופו של דבר. 'חיבוקי' נשאר. זה מחזק את העמידות והחוסן של הילדים. לכל אחד זה נותן את הכוח לחזור למצב הקודם. צריך לחזק את הכוח הזה." לאחר דבריה, היא פנתה אל מאחורי הפרגוד, מלווה בחבר צוות, ובכתה. הבנו ממנה בהמשך, כי היא בעצמה נפגעה ישירות מהאסון ובני משפחתה נספו ושהיא מאמינה, כי גם היא תתגבר וכי כוח הנחישות לעזור לאחרים מפתח חוסן. היא ציינה, כי הילדים רואים כל הזמן את ההרס שסביבם, הם קמים בבוקר עם נוף הרוס. שטחים רחבים נמחקו מעל פני האדמה ורק בית אחד או שניים שרדו את האסון ומזכירים את מה שהיה לא מזמן קהילה שלמה ושוקקת חיים.

שיטת הטיפול ב"חיבוקי" סייעה לילדים לבטא ביתר חופשיות את כל הרגשות השליליים שהם מרגישים על אף הנטייה התרבותית של יפן, שצריך להיות בסדר למרות הטרגדיה. גם המבוגרים קיבלו לגיטימציה לפנות לבובה כאמצעי מתווך, המקובל פחות בתקשורת הבין-אישית. בסיום ההתערבות באזור הצפון נערך מפגש מסכם, שבמהלכו הדגיש הצוות החינוכי והטיפולי את הנקודות הבאות:

1. שיטת "חיבוקי" נמצאה כמתאימה ביותר לצורכי המקום ולמצוקות של הילדים והוריהם בעקבות הצונאמי.
  2. הצוות מרגיש, כי למד את עקרונות השיטה ובעזרת בובות "חיבוקי" שקיבלו הם מתכוונים להטמיע את השיטה בגנים ובמחנות הפינוי שבאזור.
- הצוות מבקש המשך השתלמות בעתיד לצורך העמקה נוספת ולמידה משמעותית יותר.

ט. כנס במרכז הרפואי TWMU

המרכז הרפואי TWMU הוא בית חולים אוניברסיטאי לרפואת נשים. הכנס, שאורגן על ידי פרופסור הרה, הוקדש כולו להתערבות "חיבוקי" ונערך לכבוד הביקור שלנו. בכנס השתתפו כ-100 רופאים, אחיות ואנשי צוות רפואי, העובדים עם ילדים וכן חברי ההנהלה של ארגון ה-JPTA. בתחילת הכנס נשאה דברים פרופסור הרה, שתיארה את ההצלחה הרבה ואת התגובות החמות שהיא קיבלה מאנשי הצוות בצפון לאחר ההתערבות שלנו. כמו כן, ברכו המנהל הראשי של בית החולים, הגב' מיכל טל - דוברת השגרירות הישראלית בטוקיו ומר פיליפ רוזנפלד - נציג הג'וינט ביפן. הנוכחים בכנס שאלו שאלות רבות בנוגע לתכנית "חיבוקי" והביעו עניין רב. הם ציינו שהתרגשו לשמוע את התיאור של ההתערבות שלנו באזור הצפון. בסיום הכנס, חלק מהמשתתפים (הבכירים ביותר) קיבלו ערכה, הכוללת בובת "חיבוקי" וכן חומרים תיאורטיים ויישומיים. המשתתפים הביעו את רצונם להטמיע את התכנית במחלקות השונות בבית החולים, העובדות עם ילדים.

י. פגישת עבודה עם פרופסור Atsuko Okada מ-Toho University ואנשי צוותו

בשל הבנתנו, שכדי שהתכנית תוטמע עלינו ללמוד כיצד פועלים הסיוע הרגשי והנפשי ביפן ומהם שירותי הרווחה השונים הקיימים במדינה, קיימנו פגישות עבודה עם אנשי מקצוע נוספים, שאינם משתייכים לארגון ה-JPTA. הפגישות נועדו ללמוד יותר לעומק את מאפייני מערכת החינוך ביפן (היות ועשייתנו בתחום הטראומה בישראל קשורה למערכת החינוך) ואת דרכי ההתמודדות שלהם עם ילדים ונוער במצבי מצוקה וסיכון. מפגישות אלו למדנו על החשיבות הרבה שיש לתפקיד המחנך ביפן, בשונה מתחומי הטיפול והפסיכולוגיה, שאינם מפותחים. יועצת בית הספר מגיעה אחת לשבוע לטפל במקרים הקשים, כאשר בדרך כלל הגננת, מחנך הכיתה או אחות בית הספר הם הנושאים באחריות על רווחתם של הילדים והם גם מטפלים בילדים המביעים מצוקה, ללא הכשרה וליווי הולמים.

י"א. פגישת סיכום עם פרופסור הרה

ביום האחרון לשהותנו ביפן ערכנו פגישות סיכום עם פרופסור הרה ועם הנהלת ה-JPTA. במהלך הפגישה, ציינה פרופסור הרה, כי היא אישית וארגון ה-JPTA בכללותו התרשמו עמוקות מתכנית "חיבוקי" ומהפוטנציאל שלה לסייע לילדי יפן בעקבות הצונאמי. לדבריה, לתכנית יש עומק טיפולי והיא מבוססת על עקרונות טיפוליים חשובים, שיש עליהם הסכמה רחבה והם מתאימים לתרבות היפנית. פרופסור הרה התחייבה לקדם יוזמה ברוכה זו בארצה. לדעתה, העניין הרב שהפגינו כל הבכירים שנחשפו לתכנית יסייע בידה לקדם את המהלך הכולל. כמו כן, היא הדגישה את התגובות הנלהבות לתכנית הן מצד אנשי הצוות הטיפולי בצפון והן מצד משתתפי הכנסים והפגישות שנחשפו לתכנית. ועוד ציינה פרופסור הרה, כי היא מבקשת מהג'וינט להמשיך את שיתוף הפעולה עם הארגון שלה, ולארגן כנס גדול, בן מספר ימים, בזמן הקרוב, לכל הצוותים החינוכיים והטיפוליים העובדים עם ילדים באזור הצפון. הכנס מיועד להעמיק את היכרותם עם התכנית על מנת שיוכלו להטמיעה באופן נרחב. כמו כן, היא מבקשת לקיים הכשרה אינטנסיבית נפרדת לצוות המוביל שלה, שייקח על עצמו את האחריות להטמעת התכנית ביפן. הוחלט על מספר מהלכים:

- א. המשך ליווי אינטרנטי של צוות ה-JPTA.
- ב. גיבוש מודל כלכלי עם ה-JPTA, שיבטיח, כי הארגון יוכל לגייס את התקציב הגדול ליישום התכנית בכל האזורים שנפגעו.
- ג. פיתוח ערכת הדרכה המותאמת לצרכים המקומיים, כולל הדרכות להורים ולצוות חינוכי, סימולציות וכן סרטוני הדרכה.
- ד. השלמת תהליך הפיתוח המקצועי ביפן, עריכת כנסים וסדנאות באזור נוסף בצפון יפן, שנפגע אף הוא קשות מהצונאמי.
- ה. במהלך חודש פברואר 2012 מתוכננת נסיעה להשלמת ההשתלמות לצוותים החינוכיים והטיפוליים ולביצוע הכשרה ממוקדת ומעמיקה לצוות מוביל בארגון ה-JPAT, שייקח על עצמו את המשך ההטמעה וההובלה של התכנית ביפן.

חוויה אישית ובין-תרבותית

ולסיכום, נבקש לשתף את הקוראים בחוויה האישית והבין-תרבותית, שאפיינה את מסענו המקצועי ליפן: יש ערים שלמות בצפון יפן, שבהן הילדים לא יוצאים החוצה לשחק, כי הם מפחדים מהקרינה, כמו רוח רפאים, הנמצאת בחוץ ונוכחת בכל מקום, אבל אין לדעת מהן השפעותיה האמיתיות. נראה היה לנו, שהפחד האמיתי איננו מעוד רעידת אדמה או מצונאמי, כי אסונות טבע מוחשיים יותר והשלכותיהם ברורות ומולם הם מרגישים שיוכלו להתמודד. הפחד האמיתי הוא מהקרינה, שלא ידוע איך להתמודד עמה. פחד זה קיים בכל יפן, גם בטוקיו, אבל כמובן שבצפון הפחד מאוד חזק. היפנים קוראים לזה "הפחד השקט, הפחד מהלא נודע". על פני השטח, ברחובות פוקושימה ובאזור כולו, הכול נראה רגיל, אין שום סימן לנזק, ודווקא שם הפחד מורגש ביתר עוצמה. אין מספיק דיווחים רשמיים על המתרחש באזור הצפון. אנשים שהגיעו מהאזור מדווחים על תופעות מתגברות של מעשה אובדנות של צעירים, שחיהם איבדו את משמעותם. שמענו סיפורים על ילדים שהבית שלהם נהרס, ההורים מתו בצונאמי והם הולכים ליער ותולים את עצמם, כי לא נותר להם עבור מה לחיות. אין מספרים מדויקים על התופעה הזאת, אבל יש דיווחים של אנשי מקצוע, כמו רופאים או אחיות, שנסעו לשם לעזור ומספרים בחצי פה, בשקט, כבדרך אגב, שהמצוקה שם קשה ביותר.

רופאים שהיו באזור מספרים, שהילדים הפסיקו לצחוק או לבכות ויש להם הבעת פנים קפואה. הם גם הפסיקו לשחק בגנים, כאילו הצטמצמו מאוד ונעלמו כל ביטויי ההתפתחות הטבעית של ילדים, הגדלים ומגלים את העולם סביבם.

לעתים, נדמה היה לנו, כי נוח להם יותר לספר את מועקותיהם דווקא לזרים. הדבר פחות מחייב, אך עם זאת מאפשר התייחסות וחיפוש דרך. בינם לבין עצמם הם ממעטים לדבר, מן שתיקה שבהסכמה. רק שאלות ישירות שלנו, שנתפסו כמעוררות את העניין האמיתי שלנו בסבלם ובאסונם זכו להתייחסות, אפילו בשמחה.

לאחר אסון הצונאמי, האגודה של הטיפול בבובות, שהזמינה אותנו, העבירה מסרים לגנות ולבתי הספר "לא להעניש על מציצת אצבע, לאפשר לילדים לבכות יותר בגנים." תהינו על מידת ההשפעה של ההסברה, שהיא מטעם אגודה מקצועית ולא מטעם הממשלה. נראה לנו, כי זה היה הקול היחיד שניסה להגיד שקרה משהו וצריך לשנות את ההתייחסות לילדים במוסדות החינוך.

כל הנושא של טיפול נפשי ובריאות הנפש, במבט ראשון, נראה שלא קיים ביפן. אין כמעט פסיכולוגים, אין פסיכיאטרים, אין ארגונים טיפוליים, כמו אגודת הפסיכולוגים או אגודת היועצים החינוכיים, כי יש מעט אנשי מקצוע מתחומי בריאות הנפש. האגודה לטיפול בבובות, שבמסגרתה התאפשרה הנסיעה ליפן, קשורה למסורת היפנית של שימוש בבובות כאמצעי המסייע בתהליכי הגדילה וההתחנכות של ילדים. ההתייחסות לריפוי של הנפש שונה, אך יש להדגיש, כי היא קיימת. המחשבה כי עולם ריפוי הנפש זר ליפנים צרה מכדי לבטא את מורכבות הטיפול. נראה היה לנו, כי עולם הטיפול בבובות, השירה, המוזיקה, היצירה הם ערוצים מושרשים בתרבות יפן כאמצעי לריפוי הנפש ולהבעת רגשות. זאת, כמובן, לצד המסורת הבודהיסטית הידועה בתרומתה לחוסן ולריפוי הנפש והמעצבת היום זרמי טיפול רבים במערב.

עיון בחוברות של האגודה לטיפול בבובות מראה, שמתחת לראשוניות השימוש בהן בעולם הטיפול, כפי שהצטייר לנו, קיים בכל זאת עומק טיפולי המושתת על יסודות מוכרים מתורתו הפסיכואנליטית של ויניקוט (Winnicott, 1971a), אב הפרשנות אודות תרומת היצירה והמשחק להתפתחות הנפש הבריאה ולפסיכולוגיית העצמי. אלה מלמדים, כי מתפתחת מסורת של טיפול מותאם תרבות. עדות נוספת לכך מצאנו בנושאים, הנבחרים מדי שנה לכנסים הבינלאומיים של האגודה, כגון זה שהיה ב-2007 והוקדש לטיפול בהתאבדויות באמצעות בובות. מבחינות רבות, זו אגודה פורצת דרך, כי היא מצליחה לגעת בנושאים מורכבים, הנמצאים במסגרת של טאבו בחברה היפנית.

לא ניתן לסיים ללא הקדשה אישית למתרגם היפני, שהתלווה למשלחת המקצועית והתרגש מהפעולה הישראלית. תגובתו החלה באיפוק האופייני ליפנים, אך עד מהרה הוא היווה עבורנו מקור בלתי נדלה להבנת תרבות יפן והשיטות החינוכיות הנהוגות בארץ זו. באחד המפגשים, שעסק בתופעה של טראומה, הוא סיפר על חבר שלו בבית הספר, שאכל יותר מדי ממתקים וכתגובה המנהל תלה על גבו שלט "גנב". לדבריו, עד היום החבר לא התאושש מפגיעת המנהל.

בעודנו מנסים לברר כיצד נצליח לתקשר ולהתקרב ליפנים, המתרגם שיתף אותנו בפרט אישי יקר ערך לכל ישראלי. הוא סיפר כי התגורר בישראל ולמד עברית באוניברסיטה ואף הכיר את נעמי שמר זיכרונה לברכה, שעימה נוצר קשר הדוק. בת זוגתו השתתפה בעיבוד מוסיקלי של אחד משיריה של נעמי שמר. בעקבות היחסים שנוצרו ביניהם, הם ביקשו את רשותה להעניק את שמה לבתם. התמונות והכתבות ששמר מעיתון ישראלי לא הותירו ספק לגבי כוחו של מפגש אנושי החוצה ארצות.

לאהוב ולשנוא בבטחה - הלוואי שתמותו! אני רוצה להתחתן איתך! רגשות עזים במרחב היחסים בין הורים לילדים

צבי עמלי

צבי עמלי עוסק מזה שלושה עשורים בעבודה טיפולית עם ילדים ומשפחות ובטיפול אנשי-מקצוע. מנהל את התכנית להכשרת מנחי קבוצות ביחידה ללימודי המשך בבית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

- ◆ טיוטת הרצאה לכנס פורומים מחוזיים לגיל הרך - ג'זינט-אשלים, משרדי הממשלה, התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון. 4.7.11 מרכז דוהל, שכונת התקווה, תל-אביב.
- ◆◆ הכתוב מתייחס לכלל ההורים. השתמעויותיו ביחס להורים לילדים בסיכון גדולות, קל וחומר כאשר ההורים עצמם הם רכיב בסיכון הילד.

תקציר

כיצד יאפשר "הורה טוב דיו" התפתחות של יחסים רגשיים בריאים וחוויה בסיסית חיונית של התחושה כי "אני טוב ובסדר?"

עליו לאפשר לילד סביבה בטוחה לקיומם, לביטויים ולניהולם התקין של רגשות ושל יחסים רגשיים. ודאי רגשות של אהבה ושנאה, אך גם רגשות של פחד והעזה, עצב ושמחה ותחושות הצלחה וכישלון; מלוא קשת הרגשות. מאחר שרגשות הילד לעתים קרובות עזים, מקוטבים ומעורבים, לא פשוט עבור ההורה לחוותם, לתת להם לגיטימציה ובמקביל להציב להם גבולות. לא פעם נראה הדבר בלתי אפשרי.

יחסים עם הורים, המאפשרים מרחב בטוח לרגשות עזים והפנטזיות המתלוות אליהם, בכלל זה לאהוב אותם בבטחה ולשנוא אותם בבטחה, הם חוויה חיונית לגדילת יכולות ההתקשרות הרגשית של הילד עם האחר וליחסינו של הילד עם עצמו. יכולת הורית זו היא חלק מן הפונקציות ההוריות החיוניות של ההורה הדיאלוגי.

הורות טובה דיה מתמודדת עם סוגיה זו הן ביחסים היומיומיים, המציאותיים, והן בעת שהילד משחק, לבד או ביחד עם אחרים, במרחבי הפנטזיה, המהווים את המציאות המשחקית. תחילה מספק ההורה לילד מִכָּל מעבד לרגשות העזים, ובהמשך ילווה את ההיווצרות ההדרגתית של מכל מעבד מקביל אצל הילד הגדל. כמו לומר, שהילד עצמו רוכש יכולת הורית ומסוגל אט-אט, בהדרגה, להיות בתחום זה הורה לעצמו.

כל מבוגר נושא עמו משקעים הקשורים ביחסים רגשיים. מול ילדיו, מול דמויות סמכות ומול עמיתים מתחיים ועולים המשקעים הללו ומולידים סערות רגשיות פנימיות, הפורצות אל מערכות היחסים.

במסגרות המספקות טיפול והדרכת הורים ייתקל איש המקצוע במצבים המשחזרים אצל המסתייע את דפוס היחסים הרגשיים מן העבר. חלק מן המטענים הללו יושלכו אליו ועליו. אין אלה מצבים נעימים וקלים. לא אלה הכרוכים בביטויי שנאה וכעס ותוקפנות ולא אלה המתבטאים באהבה, בקשר עז ובתלות. אך זו הזדמנות לספק מענה אחר, מחודש, לצרכים רגשיים פגועים אלה והזדמנות לספק מצע להתנסות, שיש בה תיקון ולמידה. כל שיפור במערך היחסים הרגשיים, שהשגנו עם ההורה, יחזור אל ילדיו ויטיב עם צמיחתם. לשם כך גם המטפל ו/או המדריך נזקק לתובנות באשר למערך יחסיו הרגשיים. לשם כך, נחוצה לאיש המקצוע תובנה ביחס למשקעי היחסים הרגשיים שלו ויכולת לעשות בהם שימוש מקצועי.

אנשי מקצוע בעבודה פרטנית וקבוצתית יכולים לאפשר להורים התנסות מתקנת ולספק מִכָּל ומענה לצורך לאהוב ולשנוא בבטחה ולבטא רגשות עזים. כאשר אין מענה מתאים לצורך זה חווה ההורה המסתייע אפיזודות כושלות נוספות, המחזקות את הפגיעה המוקדמת ומספקות רִאָיוֹת נפשיות מחודשות למערך המתגונן ולדפוס ההתמודדות הנושנים.

רגשות עזים ביחסים בין מבוגר משמעותי לבין ילד

"הלוואי שתמותו!" אמר בזעם ילד לאביו ולאמו לאחר שנפגע ונעלב עמוקות משני הוריו. מזה, על מה שעשה; ומזו, על מה שלא עשתה. "הלוואי שתמותו!" אמר שנית בלבו ודמיון כמו בסרט, מבלי לומר, כיצד ימותו.

בן כמה היה הילד הנכם שואלים?

אתם מצפים לשמוע כי מדובר בילד קטן. יתכן. אבל יתכן גם שמדובר בילדים גדולים, מתבגרים ואפילו בוגרים צעירים ומבוגרים. ילדים זועמים על הוריהם ועל דמויות משמעותיות בחייהם בכל גיל. ואולם, כאשר הם קטנים יש חשיבות גדולה יותר למענה המבוגר, ההורי.

לא ניקדתי את כותרת השיחה ולכן אפשר לקרוא "הייתי רוֹפֵּה להתחתן אֶתְךָ!" או "הייתי רוֹפֵּה להתחתן אֶתְךָ!" גם בשני המינים. ילדים אוהבים את הוריהם ואף מאוהבים בהוריהם. אהבתם נושאת צורות רבות וביניהן גם המשאלה להיות עם ההורה בן המין השני ולהרחיק את בן המין המתחרה. על הילד לשאת תערובת מורכבת של רגשות כלפי ההורה המתחרה: לאהוב אותו, לשנוא אותו, להרחיק אותו, לפחד ממנו ולמרות זאת לא לוותר.

"אני רוֹפֵּה להתחתן אֶתְךָ!". בת כמה הילדה הנכם שואלים?

הפעם אולי בטוחים יותר כי מדובר בילדה בת ארבע ושלושה חודשים. לבושה בשמלה אדומה (לא, בלי שתי צמות. לא כולן אותו דבר) ונועלת נעליים בורקות, כמו עיניה, המביטות באהבה והערצה באבא. אותן עיניים הרושפות לעברה של אמא, האישה הזו, המניחה בחיבה יתרה יד על כתפו של אבא. אל נכון צדקתם לגבי גילה; בחלק מן המקרים. במקרים אחרים נוכל לפגוש רגשות עזים של אהבה לסוגיה לא רק בתחומי הגיל שלוש-חמש (בשלב ההתפתחותי המכונה בפי הפסיכואנליזה האדיפאלי), אלא גם בגילים אחרים, לפני ואחרי. אצל בנות ובנים.

גם כאן, בכל רגע שמתקיים אצל הילד רגש עז או רגשות סותרים - קל וחומר, כלפי הוריו - ישנה חשיבות רבה לטיב המענה ההורי: הן לעצם קיום הרגשות והן לדרכי ביטויים. התשתית הבין-אישית להתפתחות תקינה ולחיים אנושיים בריאים ומלאים היא קיומם ושימורם של יחסים רגשיים טובים דיים.

היות ובתחילת הדרך עיקר עולמנו מצוי במשפחה, הרי המרחב בין הילד לבין הוריו ואחאיו וסבאיו (ומול דמויות משמעותיות במשפחה המורחבת, בגן, בבית-ספר, בקרב מקורבים), הוא המרחב בו מתעצבים היחסים הרגשיים ודפוסיהם הבסיסיים. על-כן תפקיד מרכזי המוטל על המבוגרים המשמעותיים, ובראש ובראשונה על הורים ומחנכים, הוא בניין עולמו הרגשי של הילד במסגרת היחסים הרגשיים שהם מקיימים עמו.

בתחילת חייו, הישות "הנפשית" היא בעיקרה ביולוגית, אנימלית, אינסטינקטיבית, הישרדותית; ובה זרעים של נפשנו הפסיכולוגית, הזקוקה למצע של יחסים בטוחים ותומכים כדי לצאת מן הכוח אל הפועל ולהתממש.

הפן הביולוגי באישיותנו הוא קונקרטי, גופני, חושי, יצרי; תובעני לסיפוק הצרכים הבסיסיים החיוניים. הצדק של נפשנו הילדית הוא הצדק של מלוי הצורך והמשאלה. כלומר, צודק מה שמספק את הצורך וממלא את המשאלה, ולעומת זאת אינו צודק מה שאיננו מספקם ואינו מתאים בדיוק ומיד. יתרה מזאת, מבחינת החוויה הפנימית, מה שאינו מספקם נחוה כעוול נורא וכעלבון צורב, פשוטו כמשמעו, וממלא את הילד בזעם ובמחאה.

על יסודות אלה (הביולוגיים-גופניים-אינסטינקטיביים) נחים הנדבכים המצויים בתפר שבין הגופני לנפשי, בין הביולוגי לבין החיים המנטליים. אלה הרגשות והפנטזיה הלא-מודעת, המבטאים ומשקפים את המתחיל להתהוות בעולם הפנימי, במציאות הנפשית.

אהבה, פחד ותסכול, היכולים להפוך גם לקנאה, לכעס, לזעם ולשנאה, הם רגשות שכל ילד חי חש. לעתים רגשות אלה עזים ביותר, ונחווים על-ידו באופן טוטאלי. כלומר, בעוצמה המציפה את הגוף ואת הנפש ובאופן שנחוה כמשתלט, ואפילו מאיים לפרק ולהרוס: אותי או את האחר המשמעותי ואת סביבתי (או גם וגם). תחושות ורגשות עזים אלה מקבלים ייצוג וביטוי בתמונות ובתרחישים מוחשיים ועזי-צבע ורגש של הפנטזיה המודעת בחלקה (דמיונות, הזיות בהקיץ) או בפנטזיה שאינה מודעת.

אמר דונאלד וויניקוט, אשר תרם רבות להבנת יחסי הורים וילדים: יש לאפשר לילד לאהוב ולשנוא בבטחה. זהו כלל גדול בתורת היחסים בין מבוגר משמעותי לבין ילד. תרגומה המעשי של אמירה זו חשוב להורים, למחנכים ולמטפלים כדי לסייע לילדים לגדול לקראת חיים אנושיים בריאים ויחסיים בין-אישיים רגשיים ומלאים.

יריעת היחסים הרגשיים היא רחבה ועמוקה ויריעת הזמן העומדת לרשותנו קצרה. יתר-על-כן, תובנות ולמידה משמעותיות בנושא הזה מחייבות מפגש אישי, חווייתי, רגשי, ולא הרצאת דברים, מלומדת ככל שתהא.

לכן, אנסה לפתוח צוהר אל הדברים הללו ואתמקד הפעם ברגשות של אהבה ושנאה. חלקכם אולי כבר הגיבו לבחירתני ברגש השנאה. "למה לבחור רגש חריף כל-כך? אכזרי כל-כך? אני, למשל", יש מי שאומר עתה, "אינני שונא את ילדי וילדי אינם שונאים אותי ולא שנאתי אף-פעם את הורי..." האומנם? אדגים בקצרה:

◆ **רגע שחשים בעוצמה שילד שלי שונא אותי**

בני צווח עלי ומסלק את ידי מן הספה עליה הוא יושב ומגרש אותי וצורח בגרון ניחר שאינו רוצה אותי ואת נוכחותי. "לך מפה ואל תחזור, אף פעם!"

◆ **רגע שחשים בעוצמה שילד שלי אוהב אותי**

"בני נצמד אלי בחוזקה, מתמסר כל-כולו, ומפקיד את גופו בגופי, כאילו רוצה להיכנס פנימה"

◆ **רגע שחשים כילד בעוצמה את אהבתי לאחד מהורי**

"אימא שלי הייתה בעיני ממש האישה היפה בעולם והשנייה אחריה הגננת מרים"

◆ **רגע שחשים כילד ששנאתי את הורי**

"אחפש לי משפחה אחרת", "אימא שלי נחוויתה כזרה", "מי אתה? מי אתה בכלל עבורי?"

◆ **רגעים שחשים בעוצמה אהבה ושנאה מול ילדי**

"שתחזור אל הרחם", "מתוקה, לאכול אותה", "שלא יפסיק לינוק לעולם, אהובי"; "הלוואי ונשוב להיות הזוג שהיינו, ללא הילד הזה", "די, שיעלם מחיינו"

א. מה יש בה בשנאה?

בשנאה נמצא, בין היתר, כעס, זעם, משאלות תוקפניות, אלימות (רכיבים נוספים?)

מדוע וכיצד יכולה שנאה שאינה בתנאי בטחה להקשות עד לסכן את ההתפתחות התקינה?

הילד יכול לחוות את השנאה כאירוע נפשי, הנוטע בו עוצמה, אך גם מפחיד ומסוכן. הצטברות של אירועים כאלה עלולה לחבל ביחסים עם בני המשפחה, לפגוע בתחושת המוגנות של הילד, לערער את יציבות החיים הרגשיים שלו ולפגוע בתחושת הערך העצמי.

◆ מסוכן לשנוא ולתקוף את מי שאני אוהב כל כך וזקוק עד מאוד לאהבתו;

◆ מסוכן לשנוא ולתקוף את מי שאני תלוי בו בכל דבר הקשור בחיי. מי יטפל בי ומי ישמור עלי?

◆ מסוכן לשנוא ולתקוף מבוגר, שכן הוא חזק ממני ויוכל "להחזיר לי" שבע מונים ו"להתנקם" בי;

◆ מסוכן לשנוא ולתקוף בעוצמה בלתי נשלטת, שמא יהפוך הזעם הזה את כיוונו ויפגע בי, עצמי;

◆ מסוכן לשנוא ולתקוף שמא אשנא את עצמי על שאני רע ואתמלא בתחושות בושה ואשמה.

אנו רואים, אפוא, כי חוויית הסכנה היא חיצונית ופנימית כאחד. הן מבחוץ, מצד תגובת ההורה המותקף והן בפנים, מתוכי כלפי עצמי.

כיצד מאפשרים לשנוא בבטחה?

ראשית כל, לא להיבהל, ואחר-כך:

1. לתת לגיטימציה לקיום רגשות השנאה ונלוויה

2. לתת לגיטימציה לפנטזיה זועמת, שנאתית

3. להציב גבולות לביטוי ההתנהגותי של הרגשות הללו במציאות

4. לאפשר קיום דיאלוג (בהכוונת הילד ובהתאם לגילו ובשלותו)

5. לא להיבהל, לא להיהרס על-ידי רגשות השנאה והזעם

6. לא לנטור, לא לנקום, לא להרוס

7. להישאר חי, דואג וזמין לילד

8. להתבונן ברגשות ובפנטזיה המתעוררים בי וללמוד אותם

9. לקבל בהבנה וללמוד את מצבים בהם תפקדתי שלא במיטבי (לא טוב דיו...)

10. להיעזר כאשר מתרבים המצבים שאני מתקשה לאפשר שנאה בבטחה.

ב. והאהבה. האהבה.

באהבה, החמקמקה להגדרה, נמצא בין היתר, אינטימיות וקרבה ורוך; ותשוקה; ורצון להתמזג, ודאגה וחרדה לאהוב; ותלות; וצורך בבעלות ובשליטה. מן האהבה נולדת לעתים הקנאה, זו שכונתה "המפלצת ירוקת-העין" (היש רכיבים נוספים?).

מדוע וכיצד יכולה אהבה שאינה מתקיימת בבטחה להקשות עד לסכן את ההתפתחות התקינה?

הילד יכול לחוות את האהבה העוצמתית כתערובת של עונג והנאה וכוח ושמחה אך גם כגריית-יתר, כמציפה, מבלבלת, פורצת גבולות****. אהבה עוצמתית שכזו עלולה לאיים על האהוב ועל בני משפחה אחרים, עלולה ליצור תחרות קשה וקנאה הרסנית. בעת חוסר גבולות עלולה לפגוע בתחושת המוגנות, עלולה לפגוע בהתגבשות הזהות המינית והדימוי העצמי ולערער את יציבות החיים הרגשיים.

- ◆ מסוכן לאהוב בעוצמה שמא אבֶּלע
- ◆ מסוכן לאהוב בעוצמה שמא אבֶּלע
- ◆ מסוכן לאהוב בעוצמה שמא המבוגר לא ידע לשמור על הגבול הדק בין אהבה רכה לבין אהבה יצרית
- ◆ מסוכן לאהוב בעוצמה שמא אשלוט בהורה ואז למרות שכרון הכוח, מי יגן עלי?

כיצד מאפשרים לאהוב בבטחה?

1. לתת לגיטימציה לקיום רגשות האהבה ונלוויה
  2. לתת לגיטימציה לפנטזיה של אהבה ותשוקה
  3. להציב גבולות לביטוי ההתנהגותי של הרגשות הללו במציאות
  4. לאפשר קיום דיאלוג (בהכוונת הילד ובהתאם לגילו ובשלותו)
  5. לא להיכבש, לא להתפתות
  6. לא לדחות, לא לפתות
  7. להישאר חי, דואג וזמין לילד
  8. להתבונן ברגשות ובפנטזיה המתעוררים בי וללמוד אותם
  9. לקבל בהבנה וללמוד את המצבים בהם תפקדתי שלא במיטבי (לא טוב דיו...)
  10. כאשר רבים המצבים שאני מתקשה לאפשר אהבה בבטחה, עלי להיעזר.
- כאשר מציבים גבולות ביחס להתנהגויות רגשיות יש לקחת בחשבון את ההקשר: ההורה המסוים מול ילד המסוים (גילו ומזגו, למשל), המשפחה המסוימת וערכיה, המוסד המסוים, הקהילה והתרבות בהן חיה המשפחה. עלי להזכיר כי רגשות האהבה והשנאה נבחרו כדוגמאות, אך הכוונה למכלול הרגשות העזים הנחווים על-ידי הילד.

התפתחות פונקציות הוריות של הכלה ועיבוד אצל הילד

תחילה מספק ההורה לילד מעין מְכַל מחזיק ומְעַבד לרגשות העזים והמציפים. בהמשך ילווה את ההיווצרות ההדרגתית של מכל דומה, מקביל, המתפתח אצל הילד הגדל. כמו לומר שהילד רוכש בהדרגה יכולת הורית ומסוגל אט-אט להיות בתחום זה הורה לעצמו.

כלומר, הילד זקוק לאפשרות לחוש רגשות עזים מכל סוג שהוא, לפגוש את הפנטזיות המתלוות אליהן, לחוש בטוח לבטא אותן במרחב הקשר מול הוריו. על מרחב זה של קשר להיות מקבל את החוויה ומספק לגיטימציה לעצם התקיימותה; להיות מחזיק ושומר את הילד הנושא חוויה זו כרגע בקרבו; לסייע בעיבוד החוויה ולתווך בין הילד לבין רכיביה בעולמו הפנימי והשתמעויותיה במציאות החיצונית; ולכוון את הילד ולהציב גבולות להתנהגותו במציאות. הקונטקסט לפעולות אלה יהיה מתוך עמדה דיאלוגית המותאמת לבשלותו של הילד. כל דיאלוג יחיד ברגע נתון הוא חוליה בדיאלוג מתפתח, מתמשך, המתייחס לרגשות וליחסים עם מבוגרים משמעותיים, לרגשות וליחסים במשפחה ולרגשות וליחסים חוצה למשפחה.

**** שנדור פרנצי הבחין בין שפת הרוך ושפת התשוקה והצביע על בלבול השפות בין המבוגרים לילד.

יחסים עם הורים המאפשרים לאהוב אותם בבטחה ולשנוא אותם בבטחה, ובהכללה לבטא רגשות עזים ואת הפנטזיות הנלוות עליהם, הם חוויה חיונית לגדילת יכולות ההתקשרות הרגשית של הילד וליחסיו של הילד עם עצמו. יכולת הורית זו היא חלק מן הפונקציות ההוריות החיוניות של ההורה הדיאלוגי. היא מחייבת בצד ההתכוונות אל הילד גם תובנה ביחס ליחסים ולדפוסים הרגשיים שלנו כהורים. האיור הבא [1] קִמְפָה ומתמצת את תפקידיו של המבוגר המשמעותי אל מול רגשות עזים אצל ילדים:

רגשות עזים [הפנטזיות הנלוות אליהם] בקרב ילדים במשפחתם ומול מבוגרים משמעותיים			
על ההורה להוות מִכָּל אַמְפָּתִי מְעַבֵּד וְלֹאֲפֶשֶׁר לִילֵד:			
1 לחוש להרגיש ל"פנטז"	←	2 ולבטא בְּמֵרַחֵב שֶׁל קֶשֶׁר שֶׁהוּא	←
		3 א. מחזיק ושומר, אמפתי ומקבל ונותן לגיטימציה לחוויה ב. מעבד ומתווך מכוון ומציב גבולות להתנהגות	←
		4 ג. ומקיים דיאלוג מתפתח בהתאם לבשלות הילד	

איור 1: רגשות עזים ביחסי ילד ומבוגר משמעותי

לסיפורים מיתולוגיים יש ערך בחשיפת מוטיבים אנושיים בסיסיים אשר יוחסו לגיבוריהם. ניתן להתייחס למיתוס כאל חלום קולקטיבי. לא חלום של אדם אחד, אלא חלום של קבוצה, של קהילה, של תרבות. הקשבה לחלום מיתי והתבוננות בו ובעצמנו, עשויה לשפוך אור על נושאי יסוד בחיינו ובהתפתחותנו. פגשנו בתחילת דברינו את ההשראה שקיבלו פרויד וממשיכיו מן הסיפור אודות אהבת אדיפוס לאמו.

סיפורו של אדיפוס המלך הוא סיפור ידוע מן המיתולוגיה היוונית. מי מכם זוכר את פרטיו? מה מפרטיו הנכם זוכרים? בדיקה שתעשו בקרב רבים, גם בקרב אנשי מקצוע, תגלה כי לא תמיד אנו רוצים לזכור את פרטיה של עלילתו הנוראה. אבל, דומני, כי יש בהקשבה לו ובהתבוננות בו ובעצמנו לגלות דבר-מה בהקשר לנושא שיחתנו, האפשרות לאהוב ולשנוא במשפחה בבטחה.

המלך לאיוס, מלכה של תְּבַאי, שמע מפי האוראקל מְדֵלְפִי (הפֶּהֶן המנבא) כי ייוולד לו בן וזה יגדל, יהרוג אותו ויישא לאישה את אמו. כאשר נולד הילד, ניקב האב את רגליו וציווה על רועה צאן להשליכו הרחק. הרועה חס על העולל המגורש והניח את התינוק על הר קִיִּתִּיָּוֶן. רצה הגורל והוא נאסף על-ידי משרתיו של מלך אחר, מלך קוריתוס. המלכה, שהייתה עקרה, אימצה אותו בשמחה וגידלה אותו כאילו היה בנה. על שום רגליו הנפוחות קראה לילד אדיפוס. משגדל ובגר וחזק, הלך אדיפוס אל האוראקל מדלפי לשמוע על עתידו. זה אמר לו את מה שאמר בזמנו לאביו: "אתה תהרוג את אביך ותינשא לאימך". אדיפוס כה נחרד מן הנבואה וברח הרחק מאלה שחשב שהם הוריו. בדרכו, בוואדי צר ממדים, הגיחה מולו מרכבה ונהגה סרב לאפשר לאדיפוס לעבור. בזעמו הפך את המרכבה והרג את הרכב ואת הנוסע. הוא לא ידע כי הנוסע היה לאיוס, אביו.

כאשר הגיע לפאתי תְּבַאי, פתר אדיפוס את חידתו הלא-פתורה של הספינקס והציל בכך את יושבי תְּבַאי ואת הבאים בשעריה מאימת הספינקס, שהיה חונק למות כל מי שלא פתר את חידתו.**** הוא הוכתר למלוך על תְּבַאי ונישא למלכה האלמנה יוקאסטה, מבלי שידע כי הנה ירש את אביו שהרג ונישא לאמו האמיתית.

נולדו להם שני בנים ושתי בנות. לימים פקדה את עיר הממלכה מגפה נוראה. חכמי העיר הלכו להיוועץ באוראקל מדלפי, שניבא כי עד אשר יענש רוצחו של המלך לאיוס היושב ביניהם, לא תוסר הקללה מן העיר. אדיפוס המלך רצה להגן על תושביו לא יכול היה להימנע מלחקור את הדבר. משנדע לו שהתגשמה נבואת האוראקל וכי הוא רוצח אביו והוא אבי ילדיה של אמו, רץ אחוז אמוק בארמון לחפש את אשתו-אמו. הוא קָצָא תלויה, ללא רוח חיים. היא שלחה יד בנפשה כאשר נודע לה כי אדיפוס הוא בנה. אדיפוס לא יכול היה לשאת עוד את מה שידע ומה שראה וניקר נוכח אמו המתה את שתי עיניו. הוא הוגלה לאחד מאיי יוון יחד עם בתו אנטיגונה. אך פרשה זו

**** החידה: מי ההולך בבוקר על ארבע, בצהריים על שתיים ובערב על שלוש?

לא הסתיימה טרם התרחש מרחץ דמים נוסף. בניהם של אדיפוס ויוקאסטה הרגו זה את זה ובעת שבנותיו הביאו את אחיהן לקבורה הן הוצאו להורג.

אכן סיפור נורא. מעשה בתוקפנות שהורגת אב. באהבה שמולידה ילדים עם האם. בהתאבדות האם, הרעיה. ברצח אחים זה את זה, בהרג שתי אחיות, באדם שאינו מן המשפחה שקפח את חייו.

שבעה מתים ואיש אומלל אחד שלא נמלט מגורל אכזר ונותר בודד ועיוור לאחר שעקר את עיניו. כי כיצד יביט בפניו במראה? וכיצד יביט בפניהם של בני-אדם? וכיצד יפגוש את מבטם הנוקב המביט בו?

מנקודת המבט של עולם היחסים והרגשות, הסיפור המיתולוגי הזה מאייר באופן סמלי משפחה שבה רגשות בעלי עוצמה, שאינם מודעים דיים, הורסים את עצם קיומה. מנוסה מבוהלת מגבירה את הסכנה, כעס על האב מתגלגל לרצח, אהבה לאם מובילה לגילוי עריות, יריבות בין אחים הופכת קטלנית, אשמה הופכת להרס עצמי.

הסיפור המיתולוגי הוא, כאמור, מעין חלום קולקטיבי. סיפורו של אדיפוס הוא חלום-סיוט על משפחה שבה לא ניתן לאהוב בבטחה ולא ניתן לשנוא בבטחה. האם פלא שרבים אינם זוכרים את פרטי הסיפור אודות אדיפוס ומשפחתו?

בעיני הוא קורא לנו להתבונן ברגשות העזים, הלא-מודעים, מלוי הפנטזיה, ולשאל כיצד ניתן להופכם לכוחות בונים. המיתוס היווני מבטא השקפת-עולם אמונית דטרמיניסטית ומכוון את האדם אל גורלו הבלתי נמנע. האלים גזרו את גורלו של אדיפוס, גזרו טרגדיה משפחתית נוראה וכל ניסיון להתחמק ממנה לא יצלח. האתגר שלנו הוא לדעת את עצמנו (...). וליטול אחריות על הנובע מן הידיעה אודות דחינו, צרכינו, רגשותינו, פחדינו ומשאלותינו.

הערה לאיש המקצוע

כיצד נבחן סוגיות אלה ביחס לאיש מקצוע, המספק פונקציות הוריות למי שאינם ילדיו ואינם ילדים?

בתמצית. כל מבוגר נושא עמו משקעים הקשורים ביחסיו הרגשיים. תכנים ומצבים טעונים צפים ועולים מול ילדיו וילדים משמעותיים לו, מול דמויות סמכות ומול עמיתים; המשקעים הללו מתעוררים ומתחיים ומולידים סערות רגשיות פנימיות הפורצות אל מערכות היחסים העכשוויות.

במסגרות המספקות חינוך, טיפול, יעוץ והדרכת הורים ייתקל המחנך, המטפל, המנחה, המדריך, במצבים המשחזרים את דפוסי היחסים הרגשיים מן העבר של כל הנפשות הפועלות. חלק מן המטענים הללו יושלכו אליו ועליו. חלקם הוא משליך על אחרים. אין אלה מצבים נעימים וקלים; לא אלה הכרוכים בביטויי שנאה וכעס ולא אלה המתבטאים באהבה, בקשר עז ובתלות, אך זו הזדמנות לספק לילד, להורה ולעצמו מענה אחר, מחדש, לצרכים רגשיים פגועים אלה והזדמנות לספק מצע להתנסות שיש בה תיקון ולמידה.

שני תנאים חשובים לכך:

א. היכרותו של איש המקצוע את מפת החוויות של יחסיו הרגשיים. כיצד אהב ושנא, נאהב ונשנא, פחד והעז, התייאש וקיווה, נכשל והצליח וכיצד נחווים היחסים הרגשיים בהווה ומול הוריו, קרוביו וילדיו.

ב. יכולתו ומיומנותו של איש המקצוע להשתמש "כאן ועכשיו" בתהליכי ההעברה וב"תהליכים המקבילים" באופן אמפתי ומושכל.

לסיכום, יחסים עם הורים, המאפשרים לאהוב אותם בבטחה ולשנוא אותם בבטחה, ובהכללה לבטא רגשות עזים והפנטזיות הנלוות עליהם, הם חוויה חיונית לגדילת יכולות ההתקשרות הרגשית של הילד וליחסיו של הילד עם עצמו. יכולת הורית זו היא חלק מן הפונקציות ההוריות החיוניות של ההורה, המטפל והמחנך הדיאלוגיים. היא מחייבת בצד ההתכוונות אל הילד גם תובנה ביחס ליחסים ולדפוסים הרגשיים שלנו.

שתי הערות לאיורים

זו מאי הקטנה. הקטנה במשפחת המומינים, "משפחת החיות המוזרות", יצירה המוכרים בעולם של טוֹכָה ינסון.

מאי זועפת ונרגנת לא מעט, אך יש מי שמקבל אותה כמות שהיא ומהווה קִּכָּל לרגשותיה ולביטויים. מה יקרה כאשר תחוש ותבטא שנאה או חמדנות, צרות-עין וקנאה עזה?

וזו ניני. גם היא מסיפורי משפחת החיות המוזרות.

היא אינה נראית לעין משום שהמבוגר המשמעותי בחייה הוא קר ודוקר. כל אימת שספגה מנה של חוסר אהבה, הלכה דמותה ונטשטשה. לבסוף דמותה הפיזית נמחקה. סיפורה של ניני שייך לצדו השני של מטבע הרגשות ביחסי ילד ומבוגר משמעותי: רגשותיו העזים של המבוגר כלפי הילד. אהבה ושנאה ורגשות עזים אחרים. על כך בפעם אחרת. ניני המחוקה מגיעה אל משפחת המומינים להחלמה. המומינים יודעים את המלאכה.

ניהול ידע

מעגל ניהול הידע במרכז ידע אשלים

דניאל קרני

דניאל קרני, מנהל פיתוח וגיבוש ידע, מרכז ידע אשלים

מבוא

מסמך זה הוא מסמך תפיסתי, שנכתב על ידי צוות מרכז ידע אשלים****. המסמך פורס בפני קוראיו את מתודולוגיית ניהול הידע במרכז ידע אשלים ומאפשר הצצה לשלבי העבודה המקצועית בתהליכי למידה מתמשכים ושונים בארגון.

חשיבותו של ניהול הידע בעידן הגלובלי

מאז תחילת שנות ה-80 של המאה הקודמת, אנו עדים לעלייה עקבית בחשיבותו של הידע בחיים המקצועיים ובתפקידו החדש כמקור לעוצמה אישית וארגונית. באמצעות האינטרנט, בעיקר, מגמה זו תפסה תאוצה והפכה את המידע למצרך זמין ונגיש לכל והעלתה את חשיבותו של המידע בעבודה מקצועית יומיומית. מטבע הדברים, התפתחות זו חוללה השפעה עצומה על תחום ניהול הידע והגדירה מחדש את כללי הפיתוח וההפצה שלו, שנהפכו תוך שנים מספר למשאבים יקרים, המקנים יתרון מובהק לשחקנים בזירה הגלובלית. שינוי זה היה כל כך משמעותי, שהוא הכה גלים כמעט בכל תחומי העיסוק המקצועיים, ונראה כי ניתן לסכמו באמירה "בעל הידע הוא בעל המאה".

בהמשך למגמות שהובילו למהפכת המידע העולמית, ולאור העובדה שקצב השינויים בעידן של היום גדל והולך בהתמדה, עולה גם החשיבות של הקמת גופי ידע מקצועיים, גמישים ודינמיים, היודעים להתמודד עם אתגר ניהול הידע בסביבה משתנה ולאורך זמן. בתנאים אלה, מיומנויות, כגון פיתוח וחילוץ הידע, המשגה ולמידה בזמן אמת, הופכות לנכס משמעותי ביותר ברמה הארגונית. הן לא רק מסוגלות לקבוע את רמת החדשנות הארגונית, אלא מהוות תשתית איתנה ליצירת שפה מקצועית חדשה, אחידה ורלוונטית, שבאמצעותה ניתן להניע שיח מקצועי במרחב הציבורי.

על רקע תהליכים אלה, אשלים פועלת, מאז היווסדה, על מנת להטמיע ערכי ניהול ידע בעבודתה ולמסד ערוצי למידה ארגוניים, שיענו על האתגר הניהולי העצום הזה. אחד מהערכים המוספים של אשלים, בנוף החברתי הישראלי, מצוי ביכולתה ליהנות מהחיבור שבין הידע התיאורטי לידע המעשי. במיקום ארגוני שכזה, מסתמן הצורך לשימוש במנגנון מתודולוגי מהימן, המסוגל לאסוף את הידע הרב מהשטח, להמשיגו בזמן אמת, לחברו לידע התיאורטי הקיים ולתעלו למקומות ולקהלים רלוונטיים, שעשויים להפיק ממנו את מרב התועלת המקצועית.

תפיסת ניהול הידע במרכז ידע אשלים

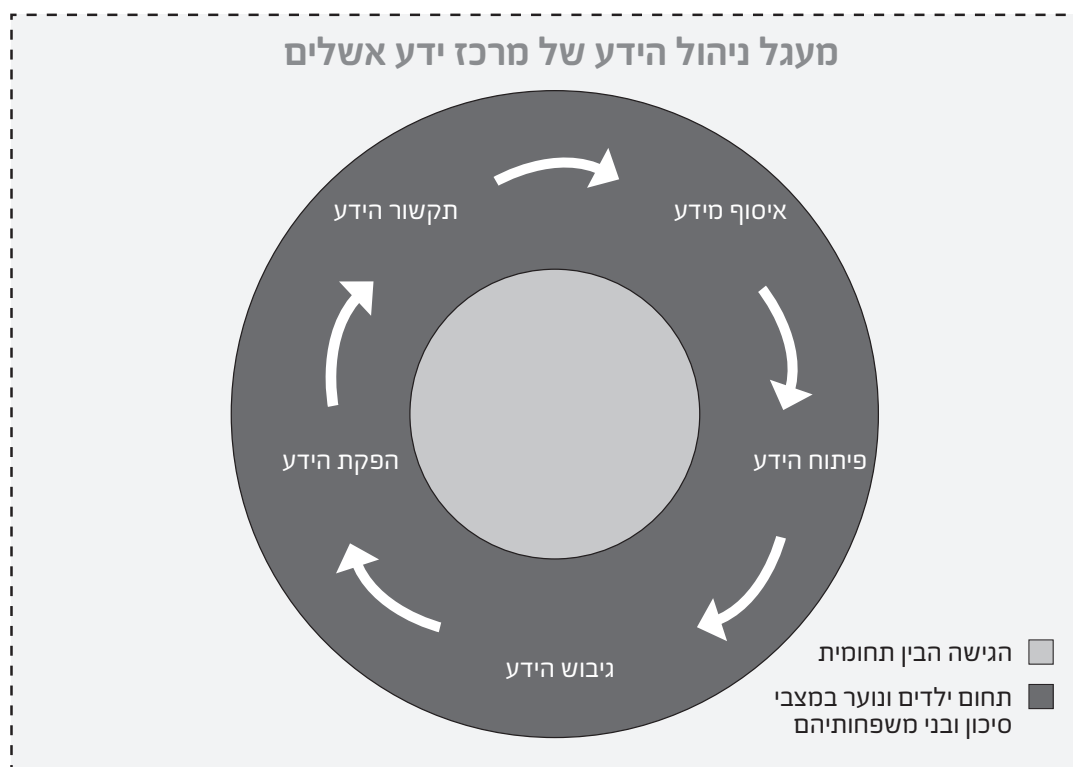
תפיסת ניהול הידע באשלים נהגתה יחד עם הקמתו של מרכז הידע כגוף למידה בין-תחומי בנושא ילדים ונוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם. מאז, תפיסה זו ממשיכה לצמוח ולהתעדכן בהתאם לניסיון, לידע ולתובנות

**** מרכז ידע אשלים הוא בית מקצועי בין-תחומי עבור כלל אנשי המקצוע, מתחומי הדעת השונים, העוסקים בשדה העשייה של ילדים ונוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם. המרכז פועל באמצעות פיתוח והפעלה של מגוון מסגרות ללמידה, לפיתוח ולגיבוש ידע, לאיתור ולהפצה של מודלים מצליחים ולקידום מסגרות תקשורת עבור אנשי המקצוע ברמה ארצית ובין-לאומית.

המצטברים בידי הצוות המקצועי של אשלים. המושג "מעגל ניהול הידע" הוא אבן יסוד של התפיסה הזאת. מושג זה הועלה לראשונה על הכתב רק בחודשים האחרונים, אך מרבית הרעיונות שבו התגבשו במרכז ידע אשלים במהלך שנים של עשייה ושימוש מעין "תורה שבעל פה".

מעגל ניהול הידע

הוא כלי מתודולוגי מרכזי בעבודה של מרכז ידע אשלים. תפקידו העיקרי להניע יוזמות ופעולות חקר ולמידה שונים, ולתמוך בחשיבה תכנונית ואסטרטגית ברמה הכלל-ארגונית. חשיבותו של מעגל ניהול הידע מתבטאת ביכולתו להעניק מסגרת/מתווה לפרויקטים, לנתב את המידע למקומות ולכתובות המקצועיים הנכונים, להדריך ולהוביל את צוותי המשימה הרלוונטיים במרכז וחשוב מכל, לספק ארגז כלים לאיסוף, לפיתוח, לגיבוש ולהפצה

של ידע מקצועי רלוונטי וחדשני מתחום ילדים ונוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם. מעגל ניהול הידע***** הוא, אם כן, שיטה מקצועית הבנויה על חמישה שלבי עיבוד ידע שונים, המתחלפים זה אחר זה בתנועה מעגלית-ספירלית (ראו תרשים)*****.

המעבר בין השלבים הראשוניים של המודל לאלה האחרונים מלווה בתהליך קוגניטיבי מורכב, המאופיין במעבר מטיפול במידע לטיפול בידע. בעזרת כלים מתודולוגיים שונים, נוצרת דינמיקה מקצועית, המחברת בין אוסף של תפיסות, ערכים, נתונים, עובדות ונרטיבים ושואפת לתרגמם לכדי המשגת תוצר ידע חדשני, רלוונטי וממוקד. עיסוק בכל אחד משלבי הידע כרוך בשימוש בטכניקות מקצועיות שונות לפיתוח, לגיבוש ולהפצת ידע וכן בביצוע שורה של פעולות מתודולוגיות לזיקוקו. חמשת שלבי מעגל ניהול הידע הם: איסוף מידע, פיתוח ידע, גיבוש ידע, הפקת ידע ותקשור הידע.

***** מבחינת מרכז ידע אשלים, ניהול הידע הוא תהליך מתודולוגי מורכב ומתמשך, שבמסגרתו מתקיימות פעולות מקצועיות רבות ומגוונות, השייכות לשלושה תחומים עיקריים: פיתוח ידע, גיבוש ידע והפצתו.

***** התנועה של חילופי השלבים היא אכן מעגלית, כפי שניתן לראות, אם כי מדובר יותר במבנה של ספירלה. זאת משום שבמעגל, הנקודה הסופית מתחברת לנקודת ההתחלה וחוזר חלילה. במודל של ניהול הידע, נקודת הסיום בשלב האחרון היא נקודת הפתיחה של תהליך חדש, שאינו חוזר על עצמו.

השלב הראשון - איסוף מידע:

זהו שלב התחלתי, שתכליתו להתניע את תהליך העבודה. האתגר העיקרי המאפיין שלב זה הוא זיהוי נושאים למיקוד. חשיבותו של איסוף מידע היא רבה ביותר, שכן במהלכו מתקבלת ההחלטה לגבי סוג תוצר הידע שיופק בסוף תהליך העבודה. על כן, שלב זה מכתוב את אופי עבודת הפיתוח בשלבים מתקדמים יותר. במרכז ידע אשלים קיימות מספר אפשרויות, שדרכן אפשר להגיע לבחירה של נושא מיקוד: (א) פנייה של מקבלי ההחלטות מתוך הארגון; (ב) חיבור ליוזמות העולות מן השטח; (ג) הירתמות לקריאה של השותפים בממשלה; (ד) מיפוי ומעקב אחר מגמות בולטות ופרדיגמות תפיסיות ומקצועיות חדשות בעולם.

השלב השני - פיתוח ידע:

עם שלב זה נפתחת, למעשה, עבודת החקר. שלב זה מתחיל בדרך כלל עם תהליך בדיקה עצמי, המורכב ממיצוי הידע הארגוני הקיים. במלים אחרות, מדובר במבט פנימה אל תוך מצבורי הידע הארגוניים ובחינת הזיקה של הידע המקצועי באשלים לנושא החדש. במקביל, מתחיל המאמץ לזיהוי ולאיתור מקורות ידע חיצוניים, המצטיירים כרלוונטיים ועשויים להיות בעלי השפעה בהמשך החקר. במסגרת השלב של פיתוח ידע נעשה שימוש בכלים מתודולוגיים רבים ומגוונים, כגון: סקירת ספרות, סיעור מוחות, ראיונות עומק והתנעת שיח מקצועי (באמצעות "שולחנות עגולים", התכתבות עם גורמי מחקר אחרים, קבוצות מיקוד, ימי עיון ולמידה, פורומים מקצועיים או מושבים בנושאים ייחודיים). מבחינת הזמן, שלב פיתוח הידע הוא הארוך ביותר מבין כל שלבי מעגל ניהול הידע.

השלב השלישי - גיבוש ידע:

בשלב זה החקר מגיע לנקודת רוויה. הצוות מפסיק להשקיע את משאביו בפיתוח ידע ועובר לעיבוד הממצאים. ב"מרכז ידע אשלים שלב זה ידוע גם כמעבר "מפיתוח הידע לפיצוח הידע", כשגולת הכותרת שלו היא המשגת רעיונות מרכזיים שעלו בחקר ותרומם לתפיסת העבודה של אשלים. במובן מסוים, מדובר בשלב הסבוך ביותר במעגל ניהול הידע, שכן המעבר מפיתוח לפיצוח הידע אינו בהכרח ברור, מוחלט וחלק. במקרים שהצוות מרגיש, שהמעבר מהשלב השני לשלישי היה מוקדם מדי או לא מושלם, תיתכן חזרה לשלב השני של פיתוח ידע לשם בחינה מחקרית נוספת. מלבד המשגת תוכן, אשר מהווה את החלק הארי בשלב של גיבוש הידע, חשוב לציין שתי פעולות נוספות משמעותיות, שתכליתן להכשיר את הקרקע לקראת המעבר לשלב הבא: (א) סינון המידע הלא רלוונטי; (ב) ארגון וסידור ראשוני של הממצאים.

השלב הרביעי - הפקת ידע:

במהלכו של שלב זה מתגבשת התפיסה המרכזית. הצוות מזקק את עיקרי התפיסה ברמה התכנית והמבנית גם יחד, ופועל לעיבוד. לאחר שהתפיסה מקובלת על כל הקשורים לעניין, יוצקים את עקרונותיה אל תוך תוצר הידע הרלוונטי, שסומן בשלב הראשון של מעגל ניהול הידע. בנקודת זמן זו, מתחילה עבודת הכתיבה/הפקה, שתסתיים עם בניית תוצר הידע הנבחר.

השלב החמישי - תקשור ידע:

זהו השלב האחרון במעגל ניהול הידע. ייחודיותו של שלב זה נובעת מהיותו ממוקד בשיווק של תוצרי הידע, בשאיפה ליצירת זיקות וממשקי ידע מקצועיים מול הגורמים ברמה הלאומית והבינלאומית ובניסיון לבצע מעקב

***** הרגע שבו מפסיקים לפתח ידע ועוברים לעיבוד, היא לא קביעה מדעית אלא פונקציה של תחושה סובייקטיבית של השותפים בתהליך ניהול הידע. ה"מצפן" שעוזר למרכז ידע אשלים לזהות את נקודת הבשלות המחקרית הזו, הוא היכולת של הצוות להציע סדרה של תובנות בסיסיות חדשות, המשנות את תמונת המצב הקיים באופן ניכר.

***** בהתאם לעובדה, כי ניהול ידע הוא משימה דינמית ומשתנה, יש לציין, שהתבניות של תוצרי הידע עשויות להשתנות בכל שלב ובהתאם לשיקולים המקצועיים של הצוות.

אחר תוצרי הידע, לעדכנם במידת הצורך ולשמר את הרלוונטיות שלהם לאורך זמן. מבחינה מסוימת, לשלב מתודולוגי זה חיים משל עצמו, ובמרכז ידע אשלים הוא מכונה גם בשם "היום שאחרי".

שלב תקשור הידע מורכב משלושה חלקים: (א) נעילת תוצר הידע, שהוא בעצם החלק העיצובי בתהליך העבודה; (ב) הפצתו לבעלי עניין, שהוא החלק השיווקי; (ג) בחינתו על פני זמן, שהוא החלק שבו באופן אקטיבי ובאמצעות התכתבות יזומה עם הסביבה תוצר הידע מתעדכן, משתכלל ומגיב למציאות. מלבד העובדה, שעל ידי כך תוצרי הידע של אשלים נמצאים בתהליך מתמיד של עדכון והשתנות, הרי שפעולה זו מאפשרת לצוות לזהות נושאים מקצועיים חדשים לפיתוח ומחזירה אותו לשלב הראשון של מעגל ניהול הידע (איסוף מידע). בכך בא לידי ביטוי הרעיון של התנועה המעגלית-ספירלית של מרכז הידע.

נוסף לכל אלה, חשוב להדגיש, כי שלב זה מהווה מצע לתהליך של הפקת לקחים והערכה וכי בעזרתו שואף מרכז ידע להציף את הנושאים והסוגיות מעולם הילדים והנוער במצבי סיכון על פני סדר היום הציבורי והחברתי, הן בתוך הארגון והן מחוצה לו.

כאן, מעגל ניהול הידע נסגר, אם כי חלקית, ולא לחלוטין. הידע ימשיך לנוע במסלולו הספירלי ובעקבותיו גם מרכז ידע ימשיך להתמקד בזיהוי נושא חדש לפיתוח.

עקרונות מנחים של המודל

גמישות והתאמה:

מעגל ניהול הידע הוא כלי מתודולוגי לניהול הידע, המאפשר כניסה לתהליך העבודה בנקודות שונות ומגוונות. משמעות הדבר היא, שיכולות להתקיים משימות שלגביהן לא כל שלב במודל הוא בגדר הכרח (כלומר, נקודת הכניסה למודל יכולה להיות ממוקמת גם עמוק בתוך השלבים המאוחרים)*****.

ישימות ונהירות:

הכלי המתודולוגי המרכזי לניהול הידע באשלים מאופיין בהיותו ידידותי למשתמש, מונגש ונגיש לכל אחד בארגון המעוניין להיעזר בו. עיקרון זה תקף הן בשלבי הפיתוח וגיבוש הידע והן בשלבים של כתיבת תוצרי הידע והפצתם.

הכללה ושילוב בין סוגי הידע השונים:

ערך הכללה הוא אחד העקרונות המנחים המובילים במתודולוגיית ניהול הידע של המרכז, והוא דואג לשלב בין מקורות הידע הפורמליים (explicit knowledge) לבלתי פורמליים (tacit knowledge).

פרו-אקטיביות:

מעגל ניהול הידע בנוי על יוזמה של כל אחד הבוחר להשתמש בו. כלומר, שימוש מוצלח במודל כרוך ביצירה של חיבורים, של מקומות מפגש ושל פורומים מקצועיים עם מגוון אנשי מקצוע מהשדה ומהאקדמיה.

בין-תחומיות:

מיקוד בנושאי רחב מעולם הילדים והנוער במצבי סיכון, שיש להם ממשק עם נושאים אחרים. במלים אחרות, מדובר בעיקרון המגלם בתוכו לא רק את נקודות המבט הרב-תחומיות של מרכז ידע אשלים, אלא גם מבליט את אלו שהן בעלות אופי בין-תחומי. עיקרון זה מושרש גם בחזון של אשלים ונובע ממספר גישות: אקולוגית, מערכתית וקונסטרוקטיבית.

***** בדומה לכך, ישנם כלים וטכניקות לפיתוח ידע, שעשויים להתאים למשימה מסוימת, אך במקרה אחר הם לא יילקחו בחשבון עקב חוסר הרלוונטיות שלהם.

פינת קריאה

מבט אישי

”צופן הישראליות: עשרת הדיברות של שנות האלפיים” מאת גד יאיר

ד”ר ענת פסטה-שוברט, מנהלת מרכז ידע אשלים

ההחלטה לכתוב פינה קבועה, הממליצה על ספר, הייתה חלק מרכזי ב”מתיחת הפנים” שעובר כתב העת של אשלים - ”עט השדה”. הרעיון של הפינה הקבועה הוא לאפשר לקוראים לשתף אותנו בספר טוב, מעניין ורלוונטי למרחב העשייה של אשלים. לא אחת, מזדמן לנו לקרוא ספר עיון, רומן וכדומה שנראה ”רחוק” מעולם העשייה החברתי, אך בהצצה שנייה או בקריאה מעמיקה יותר נמתח קו, המחבר בטבעיות בינו לבין העשייה עבור ילדים ובני נוער במצבי סיכון ובני משפחותיהם. אנו מזמינים אתכם לקחת חלק בעיצובה של פינה זו, ולהמליץ לנו על ספרי עיון וקריאה רלוונטיים. הכתיבה עצמה איננה מחויבת בקודים אקדמיים, אך רצוי שהיא תהיה מזמינה, עבור כל הציבור ויחד איתו, כפי שמסביר זאת בפתיחות רבה פרופסור גד יאיר בספרו (עמ’ 211-209).

הבחירה בספר הראשון לא הייתה כל כך ברורה. למען הגילוי הנאות, את הספר בחרתי אחרי שעמיתה יקרה הפנתה אותי אליו. קראתי והחלטתי לכתוב עליו. אני ממליצה לקרוא את הספר. זהו ספר מצחיק, מעניין וכתוב כך, שגם מי שאינו בקיא ברזי הסוציולוגיה הישראלית, יכול ליהנות מקריאתו וללמוד ממנו. קחו מה שמתאים לכם, את השאר תניחו לקוראים ישראלים אחרים.

”צופן הישראליות: עשרת הדיברות של שנות האלפיים” הוא פנינה, המאפשרת הצצה נדירה לנבכי הקודים התרבותיים, שכל כך מייחדים אותנו מעמים אחרים. הספר חושף את החוויה הפרדוקסלית של הישראליות: חרדה קיומית אל מול חוצפה דווקאית; זכות ובעלות אל מול תרומה; אל תצא פראיר אל מול אנטי-היררכיה ושוויון; משמעות הדיבור והקיום אל מול היצירתיות וחוסר הרצינות; קולקטיביזם אל מול ”שונאים סיפור אהבה”. נדמה כי אנחנו, הישראלים, מתרועעים על הרצף שבין הקטבים השונים של הזהות שלנו. מעין מורטוריום, כפי שהציע הפסיכואנליטיקן, אריק אריקסון. אנחנו עוד לא ממש יודעים מי אנחנו, ולכן מרחב התמרון שלנו בין גלותיות לצבריות, בין נתינה לקבלה, בין ימין לשמאל, בין טראומה לפוסט-טראומה, בין אנחנו והם, בין יהדות לציונות, כפי שמציע יאיר, מאפשר לנו זמן נוסף לתהיות ולשאלות באשר לקושיה - מי אנחנו בעצם ומי אנחנו רוצים להיות כשנהיה גדולים? הספר מתמודד עם השאלות הללו, לא בטוח שהוא עונה עליהן, וזו סיבה נוספת בגללה נהיית לקרוא אותו. יותר שאלות ופחות תשובות. נכון, הספר מציע אינספור אמירות, אבל כקוראת אני יכולה לבחור בין לבין, או א, גם וגם.

פרופסור גד יאיר, ראש החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, מתמודד עם הסוגיות הללו, כשהוא נשען על עושר של עדויות שנאספו בשאלונים, בתצפיות ובראיונות עומק, ותוך שהוא מתבל את דבריו באוסף של חוויות מההווה היומיומית, הכול כך ישראלית. מהר מאוד מצאתי את עצמי נעה בין דפי הספר - לחוויות היומיומיות שלי כישראלית.

את הספר קניתי יום אחרי ההודעה הדרמטית על שחרורו של גלעד שליט. כל מה שקרה לפני השחרור, במהלך השחרור ולאחריו כל כך ישראלי - אין לו אח ורע בעולם. אף שהתכוונתי לקרוא אותו ערב נסיעתי לכנס בארה”ב בתחילת נובמבר, מצאתי את עצמי קוראת אותו בעודי ממתנה בבית חולים, בשעה שאימי עוברת ניתוח. תכני הספר ודרך הכתיבה הקלו עלי מאוד להתחיל ולסיים אותו במהלך המתנה. אני, הספר והטלוויזיה הרועשת

עמדנו לבלות כמה שעות איכות יחד. ביקשתי מהנוכחים להשקיט את הווליום. כולם הסכימו מייד. שקט, צללתי לקריאה שלקחה אותי למסע ישראלי במשך שש השעות הבאות. אחרי כשלוש שעות קריאה ושרבוט הערות כאלה ואחרות על דפי הספר, עשיתי הפסקה קלה על מנת לרדת לקפטריה לקנות קפה. הזמנתי את המעלית ופסעתי לתוכה ומייד אני שומעת את החולה, היושבת על כיסא גלגלים, פונה אלי ואומרת בהחלטיות "את עובדת סוציאלית!" "דווקא לא", עניתי, כולי מדושנת עונג מהאופן שבו הספר והחיים מחוברים להם - אנחנו כל כך ישראליים ופרופסור גד יאיר מיטיב לתאר זאת. החולה לא מרפה: "יש לך אחות שקוראים לה מירי?" היא שואלת. "דווקא לא", אני עונה, משועשעת מעצמי על שבחרתי במילה "דווקא" (תקראו את הספר ותבינו). המעלית מקרטעת לאיטה והחולה ממשיכה: "נו, אז בטח את חצי תימנייה?" "דווקא כן", אני מחייכת, ונעלמת מיד כשדלתות המעלית נפתחות. מדושנת עונג מכך, שהדיבר התשיעי (העסק שלך הוא העסק שלנו - על קולקטיביזם וחסטנות) מתורגם לחוויה אישית במהירות האור. סיפור המעשה במעלית דומה להפליא לסיפור הסופרמרקט של גד (עמוד 159) והפרשנויות הנלוות (עמוד 159-160). כל כך ישראלי. תוצרת הארץ. שער בנפשכם סיטואציה דומה במעלית בבית חולים בבוסטון, בפריז או בלונדון. בלתי אפשרי.

המנעד הרחב של נושאי הספר מאפשר לי להתייחס לחלקים ממנו או לכולו. אני בוחרת לנוע על הפרדוקס שבין הדיבר השישי: אני מדבר משמע אני קיים - על קרב המילה ומלחמת הדעה, לבין הדיבר התשיעי - העסק שלך הוא העסק שלנו - על קולקטיביזם וחסטנות. מצד אחד, יאמר גד יאיר "יש לי דעה והיא תנצח" (עמ' 102), ומצד שני, הוא טוען "לכולם פה אכפת ממני, וגם לי חשובה העגלה של כולם" (עמ' 159). קראתי את שתי הדיברות הללו וחשבתי לעצמי - מה החוויה שלי כישראלית? ניצחון הדעה שלי או העגלה של כולם? אני או אנחנו? בניסיון לפענח את הקוד הסודי, מצליח יאיר, לדעתי, לאפשר לנו, הקוראים, מרחב של תמרון, כך שנדע אנחנו גם וגם ולא רק או או.

כמי שעוסקת בפיתוח ידע, המשגת ידע והפצתו, הקריאה ב"צופן הישראליות: עשרת הדיברות של שנות האלפיים" היא משאב מרתק גם ללמידת סביבת העשייה של אשלים - האומנם צופן הישראליות משתקף ועולה במרחב העשייה בקרב קהילות החיות במצבי סיכון? האם יאיר חושף בפנינו את צופן הישראליות ההגמונית? זאת ועוד, האם לקהילות בהדרה יש צופן משלהן? ואם כן, האם אנשי מקצוע, העובדים עם קהילות אלו, צריכים לפענח את הצופן הישראלי הייחודי להן? בכוחן של שאלות אלו ואחרות הדומות להן, לאתגר את הטקסט של יאיר ולקרב את הדיון לעולם העשייה של אשלים. קצרה היריעה, ובכל זאת הצטרפו אלי לשיח הבא.

יאיר מצביע על כך, ש"אנחנו עומדים על זכותנו להשמיע קול, משום שמקנן בנו פחד מפני השתקה; אנחנו מתגוששים מילולית זה עם זה, כי אנחנו במלחמת קיום. לא רק האיראנים והפלסטינים, גם זה כנגד זה. הזהות שלנו מונחת על המוקד יום יום, וכל עמדה השונה משלנו מאיימת לכלותנו. הכישלון של כור ההיתוך - אם אכן כשל - מלווה במאבק של הרכיבים השונים בכור להתיק את האחרים ולעצב אותם בצלמם ובדמותם. הקשתים מהדמוקרטיה המזרחית משלחים את חציהם כדי שהמסד יכיר את קול המזרח; המתנחלים יורים מילותיהם כדי שה"סמול", כחידודו של דורון רוזנבלום, לא יערער על צדקת הדרך... "כל קבוצה מדברת ומדברת, משום שבלי דיבור היא תישמט מהשיחה הציבורית ובהמשך אף מהנוף הפוליטי" (עמ' 102-101).

ומנגד, מוסיף יאיר, כי "היו שהתייחסו למחויבות הישראלית ל'אנחנו', או לקולקטיב היהודי בתפוצות, כהיבט ייחודי של הישראלי ומדינתם. העובדה שממשלות ישראל הפעילו מערכות הטסה מורכבות כדי לחלץ יהודים במצוקה ממדינות שונות הותירה חותם עולמי. פיני יהודי עיראק, תימן, ברית המועצות לשעבר ואתיופיה מדגים את המחויבות הכוללת והלא גזענית של המדינה הישראלית כלפי הגלויות, אפילו כלפי הגלויות שיש ספק בדבר יהדותן... מה טוב ומה נעים לנו בקולקטיביזם שלנו. אנחנו אוהבים להתמוגג מעצמנו, מהמדינה ומכל מה ששייך לה" (עמ' 166-163).

הרצף שבין הדיבר התשיעי לדיבר השישי הוא דוגמה לפרזומה, שדרכה ניתן להתבונן על קהילות החיות במצבי סיכון בישראל ועל העשייה איתם ועבורם. חילוץ ממצוקה בגולה או בישראל מותיר חותם עולמי - העם היהודי מתגייס למען זולתו. אך מעבר לקולקטיב, אנו עדים לשבטיות החזקה שלנו, כפי שמתאר יאיר: "מאז ראשית ימי העליות ועד היום נותרנו פולנים ועיראקים, מרוקאים ורוסיים; הגענו לפה כתימנים, אתיופים, קווקזים, אמריקנים,

יוונים, טורקים, אנגלים ומצרים, וכך נשארנו" (עמוד 160). כן או לא כור היתוך, החברה הישראלית מפוצלת ושבטית. השנים האחרונות מלמדות על תנועה חדה מכור היתוך ל"דיבור חזק" ולשיח קהילתי של קבוצות מוחלשות בישראל. תנועה זאת, אף כי בראשיתה היא, ניתן למצוא גם בקרב אנשי מקצוע העובדים עם קהילות החיות בסיכון - לא רק עבורן, אלא ובעיקר איתן. בשנים האחרונות אנו עדים לצורך בהקשבה לתרבות ולקודים של הקהילות הללו - מה חשוב להן, מהי תרבותן וכיצד הן יכולות להיות שותפות בתהליכי שינוי בפיתוח הקהילה. הדיבור של הקהילות המוחלשות ושל אנשיהן הוא אמנם בראשית דרכו, אך ברור לכל, כי שתיקה תשמוט אותן מהשיח הציבורי. "העסק שלך הוא העסק שלנו" - הדיבר התשיעי - ו"אני מדבר, משמע אני קיים" - הדיבר השישי, הם דוגמה אחת לאופן שבו צופן הישראליות פועל וחי בסיפור הזה.

צופן הישראליות הוא ספר מאתגר, המציג את הפרדוקסליות הישראלית במיטבה. רחוק ככל שתיסע, לא תמצא אותה בשום מקום אחר בעולם. יאיר, בדרכו הישראלית והשנונה, מצליח להעלות חיוך על פניו, לעורר בי מנעד של רגשות ובעיקר מאפשר לי לקרוא ספר סוציולוגי בלי סוציולוגיה לשמה.

תקראו, תתלבטו ותחליטו.

This article is important for professionals wrestling with the various issues involved in community development. The Ashalim Learning Center team was faced with a dilemma: should we translate the article and just distribute it to an audience of professionals or should we perhaps go one step further and expose the professional community to the hidden possibilities in developing dialogue with international scholars such as the initiators of the "Pathways" program?

In discussions about the program, we decided to involve the authors of an article from New Zealand and Australia. Thus it came to be that while sitting in our offices here in Israel we were able to communicate with Australia, New Zealand, and also the United States. While the issue under discussion is extremely relevant to our local community, it is important to remember that this and similar issues exist within the greater global community and that discourse amongst ourselves can be enlightening and useful.

An Ashalim reading group arose around the article by Dr. Amalia Sa'ar on the topic of "Women's micro-entrepreneurship as a track for social mobility, some paradoxical aspects." This group worked as a "*Hevruta*," a learning partnership, which was composed of professionals from the Children and Youth Unit and Ashalim's Learning Center. They met together around this common text in order to advance personal and professional discussion about major issues that had challenged each member individually. The *Hevruta* group's insights were formulated as questions for Dr. Sa'ar, who then joined the dialogue and delivered her answers to the group and to you the reader.

In the **second section** of the journal we focus on a professional, personal and internal discourse. The **Field Diary** affords the reader a glimpse of professional experiences and impressions, the first of which is Dr. Flora Mor and Dr. Shai Hen-Gal's visit to Japan in the wake of the Tsunami disaster. The second is Zvi Ameli's article about working with parents. These materials and thoughts were introduced at Ashalim's Learning Center within the framework of learning groups of professionals working with parents of at-risk children and youth.

The **third section, Knowledge Development**, is devoted to the organization's Knowledge Management paradigm. Here we expose the reader to different approaches, values and methodological tools, all integral parts of Knowledge Management as it happens at Ashalim's Learning Center. That is why this section is reserved for our basic concepts, the first of which is the Knowledge Management Cycle.

For the fourth and **final section** of the journal we have created a **Reading Corner**, which focuses on innovative, interesting, and relevant social action literature related to children and youth at risk. Here, we provide professionals within the organization with a platform from which to read and analyze a new book and then share their personal and professional experiences. After Dr. Anat Pessate-Schubert, Ashalim's Learning Center Director, had read "**The Code of Israeliness: The Ten Commandments of the 21st Century**" by Dr. Gad Yair, she found herself in newfound, fascinating, literary, cultural and professional territory. Fortunately, she managed to return and put her reactions into writing!

Enjoy reading and see you in the next issue!

Professional Discourse

Initiating professional discourse among experts working with children and youth at risk

Ashalim's Learning Center

Ashalim places great importance on promoting professional discourse as part of the overall discussion about ways to develop study channels for professionals working with children and youth at risk. The eighth issue of "Et HaSadeh" deals with the broader import of this professional discourse development and consists of four sections: collegial discourse, a field diary, knowledge management, and a reading corner.

In the **first section** we present you with **three different discussion tracks**. The first is a professional response to an article in the risk-oriented health promotion field. The second section highlights correspondence with Australian researchers about their article and community development questions and the third involves a learning reading group ("*Hevruta*") debating on women's entrepreneurship as a social mobility tool. The aim of these different types of discussion is to jumpstart professional discourse, and to contribute to an atmosphere of mutual dialogue. The proposed discussion is both interdisciplinary and inter-personal and takes place around topics and issues connecting the workers' professional world to the world of children and youth at risk.

The discussion opens with an article by Vered Kaufman-Shriqui, Drora Fraser and others, which contributes to the developing discussion on issues of holistic welfare and the quality of life. The title of the article is, "Maternal weight misperceptions and smoking in relation to overweight and obesity in preschoolers from poor socio-economic backgrounds" and analyzes the genetic, environmental and familial causes of excessive weight in childhood. The study aimed to identify risk factors - especially those one can change - related to excessive weight among preschool children from low socio-economic backgrounds. This would serve as a platform for developing intervention particularly for this age group.

We have added a response to this article by Dr. Bilha Bachrach, a lecturer in the School of Social Work and Social Welfare at the Hebrew University of Jerusalem and director of the "Nutrition and Family" program. This is a program jointly developed by Ashalim and the Hebrew University's School for Social Work and its School for Nutritional Sciences. The program works by training students in the field and - in recent years - on a national level too, with the cooperation of the Social Affairs and Health ministries. Dr. Bachrach's response represents an attempt to offer a bio-psycho-social perspective on the research findings and to generate professional discussion with the authors and readers while presenting another, refreshing and complementary point of view.

The second article, "Beyond Risk Factors: Towards a Holistic Prevention Paradigm for Children and Young People," focuses on the paradigm shift developing in recent years in the field of at-risk children and youth and in treating risk factors in particular. Accordingly, the crux of the article is devoted to a new and developing conceptual holistic framework, one that does not allow the risk factor paradigm to distract from the work and dominate the discourse. The systemwide "Pathways for Prevention" program - operating in poor neighborhoods in Western Brisbane, Australia - is mentioned as one of the most successful examples of prevention policy using the new approach.

Preface

Developing services and social responses in a learning organization

Dr. Rami Sulimani, Director-General, Ashalim

Ashalim, as a non-profit organization under the joint umbrella of JDC, the Israeli government, and UJA-Federation of New York, is involved in planning and developing services for children and youth at risk and in supporting the professionals who work with them.

One of the most important and challenging roles of the social services development body is to serve as a catalyst for learning processes. Fulfilling this complex goal requires studying significant and innovative trends developing in Israel and abroad, creating a link between them and fostering action in the field using a variety of dissemination methods.

In our eyes, Ashalim's power and the key to its continued success lies at the point of contact between development and learning, and between academia and the field. This is where we produce new knowledge and create interfaces between disciplines and different specialist fields, which have the ability to ensure relevance in a complex reality.

Such a professional discussion not only has the power to expose "islands" of hidden knowledge but also to transform them into new areas of accessible, overt knowledge for the benefit of professionals working with children and youth at risk.

At a time when financial resources are becoming scarce for social organizations engaged in the development and export of professional knowledge, Ashalim is solidifying and disseminating organizational and professional learning channels based on collegial discussion. Ashalim does this while stressing the strong link between the ability to develop practical solutions and a reliance on theoretical knowledge. This is a long-term investment that reinforces development processes and drives them to be better and more innovative within the organization, with the main partners, and in the field itself.

Contents

Preface

Developing services and social responses in a learning organization

Rami Sulimani, Director-General, Ashalim

Professional Discourse

Initiating professional discourse among experts working with children and youth at risk

Maternal weight misperceptions and smoking in relation to overweight and obesity in preschoolers from poor socio-economic backgrounds

Vered Kaufman-Shriqui, Dora Fraser, Yelena Novack, Natalya Bilenko, Hillel Vardi, Kathleen Abu-Saad, Naama Elhadad, Zvi Feine, Karen Mor and Danit Shahar

A bio-psycho-social perspective on the research results: a response to "Maternal weight misperceptions and smoking in relation to overweight and obesity in preschoolers from poor socio-economic backgrounds"

Bilha Bachrach

Between Israel and Australia

Correspondence with the authors

Beyond Risk Factors: Towards a Holistic Prevention Paradigm for Children and Young People

Alan France, Kate Freiberg and Ross Homel

Discussion with the article's authors

Women's micro-entrepreneurship as a track for social mobility and some paradoxical aspects

A conversation with Amalia Sa'ar

Field Diary

A voyage in the footsteps of "Hibuki": "Hibuki" therapy for Japanese children

Flora Mor and Shai Hen-Gal

To love and hate in safety: strong feelings in parent-child relationships

Zvi Ameli

Knowledge Management

Ashalim's Knowledge Center's Concept Dictionary: the Knowledge Management Cycle

Daniel Kerenji

Reading Corner

A personal look at "The Code of Israeliness: the Ten Commandments of the 21st Century" by Gad Yair

Anat Pessate-Schubert